

Κεφάλαιο 6

Η Φροντίδα της Υγείας στην Πρώτη Εκκλησία

Η ανάπτυξη της φροντίδας των ασθενών στον πρώιμο Χριστιανισμό θεωρήθηκε μερικές φορές ότι συνέβη σε δύο στάδια. Στην προ-Κωνσταντινική εκκλησία, η φιλανθρωπική δραστηριότητα, συμπεριλαμβανομένης της φροντίδας των ασθενών, εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τις διακονίες μη ιατρικών κληρικών και λαϊκών. Μετά τη νομιμοποίηση του Χριστιανισμού το 313 μ.Χ. και την εισροή κρατικών κονδυλίων που κατέληξαν να κατευθυνθούν για την υποστήριξή της, η δημιουργία μόνιμων ιατρικών ιδρυμάτων σηματοδότησε την παρακμή μιας προσέγγισης με επίκεντρο την ενορία της εκκλησίας, προς όφελος των οργανωμένων θεσμικών προσπαθειών για λογαριασμό εκείνων που απαιτούσαν ιατρική θεραπεία. Θα υποστηρίξω σ' αυτό το κεφάλαιο ότι αυτή η άποψη δεν αποδίδει. Η άποψη δεν ανταποκρίνεται στα στοιχεία, τα οποία υποδεικνύουν ότι στην πρώιμη εκκλησία υπήρχε ένα πιο ανεπτυγμένο πρότυπο φιλανθρωπίας από ό,τι αναγνωρίζεται μερικές φορές. Ειδικότερα, θα προτείνω ότι μέχρι τον τρίτο αιώνα η ραγδαία ανάπτυξη του Χριστιανισμού στις πόλεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας οδήγησε στην σε μεγάλη κλίμακα ενοριακή οργάνωση του φιλανθρωπικού έργου.¹ Ο λοιμός του Κυπριανού, που ταλαιπώρησε την αυτοκρατορία κατά το μέσο του τρίτου αιώνα, επέκτεινε πάρα πολύ τον φιλανθρωπικό της ρόλο, και σημείωσε μια σημαντική πρόοδο στην οργάνωση της ιατρικής φιλανθρωπίας που είχε προηγηθεί ενώ προετοίμασε το δρόμο για μόνιμα μη ενοριακά ιδρύματα, ειδικά νοσοκομεία, στον τέταρτο αιώνα. Όμως η δημιουργία των νοσοκομείων δε σήμαινε τον τερματισμό του ρόλου των αστικών εκκλησιών στο να χορηγούν ιατρική φιλανθρωπία, που συνεχίστηκε για αρκετούς ακόμη αιώνες.

Η Οργάνωση της Ιατρικής Μέριμνας

Από πολύ νωρίς ο Χριστιανισμός έδειξε έναν αξιοσημείωτο φιλανθρωπικό ζήλο που εκδηλώθηκε τόσο με προσωπική όσο και συλλογική μέριμνα για αυτούς που βρισκόταν σε μια φυσική ανάγκη. Σε αντίθεση με τον κλασικό κόσμο, που δεν είχε καμία θρησκευτική ώθηση για φιλανθρωπία που να έπαιρνε τη μορφή προσωπικού ενδιαφέροντος για αυτούς που ήταν σε στενοχώρια, ο Χριστιανισμός θεωρούσε τη φιλανθρωπία ότι είχε κίνητρο την αγάπη, όπου η αγάπη είναι να δίνεις τον εαυτό σου για τους άλλους ανθρώπους και που αντανάκλούσε την ενσαρκωμένη και λυτρωτική αγάπη του Θεού στον Ιησού Χριστό. Την ίδια στιγμή που οι κοινοί Χριστιανοί ενθαρρύνονταν να επισκέπτονται ιδιωτικά τους ασθενείς και να βοηθούν τους πτωχούς, η πρώτη εκκλησία καθιέρωσε μερικές μορφές οργανωμένης βοήθειας.² Η διοικητική δομή της τοπικής εκκλησίας ήταν απλή αλλά

¹ Ο Keith Hopkins υποστηρίζει ότι η σπουδαιότερη περίοδος Χριστιανικής αύξησης ήταν ο τρίτος αιώνα, όταν ο αριθμός των Χριστιανών αυξήθηκε από about 200,000 σε περισσότερους από 6 εκατομμύρια, (Ο Αριθμός των Χριστιανών και οι συνέπειες του ["Christian Number and Its Implications"] 192–3, 198)

² Δες π.χ., Ιππόλυτος, Αποστολική Παράδοση., Κανών 20 (Όταν επιλέγονται αυτοί που πρόκειται να βαφτιστούν, ας εξεταστεί η ζωή τους, αν έζησαν τιμητικά ως κατηχούμενοι, αν τίμησαν τις χήρες, αν επισκέφτηκαν τους άρρωστους και αν έκαναν κάθε καλό έργο). C. E. B. Cranfield, Διακονία στην Καινή Διαθήκη ("Diakonia in the New Testament,") in McCord and Parker, Service to Christ 37–48; R. Grant, Η οργάνωση της Ελεημοσύνης στον πρώιμο Χριστιανισμό και στην κοινωνία: επτά μελέτες "The Organization of Alms," in Early Christianity and Society: Seven Studies 124–45; Finn 41–56.

κατάλληλη για την επίβλεψη φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων που βασιζόνταν σε μεγάλο βαθμό στην εθελοντική δραστηριότητα. Κάθε εκκλησία είχε μια διακονία δύο επιπέδων αποτελούμενη από πρεσβύτερους (ιερείς) και διακόνους (βλέπε Πράξεις 6:1–6), οι οποίοι διηθύναν την συλλογική διακονία της εκκλησίας. Οι διάκονοι, των οποίων το κύριο μέλημα ήταν η ανακούφιση των φυσικών αναγκών και ταλαιπωριών, είχαν ειδικό καθήκον να επισκέπτονται τους άρρωστους και να τους αναφέρουν στους πρεσβύτερους: «Πρέπει να είναι εκτελεστές καλών έργων, να ασκούν γενική επίβλεψη μέρα και νύχτα, ούτε να περιφρονούν τους φτωχούς ούτε να δείχνουν ιδιαίτερο σεβασμό στο πρόσωπο των πλουσίων. Πρέπει να εξακριβώσουν ποιοι βρίσκονται σε στενοχώρια και να μην τους αποκλείουν από το να λαμβάνουν μερίδιο από τα εκκλησιαστικά χρήματα, υποχρεώνοντας επίσης τους εύπορους να βάζουν χρήματα στην άκρη για καλά έργα».³ Κάθε Κυριακή γινόταν λογία για ελεημοσύνες με προορισμό αυτούς που ήταν ασθενείς ή σε ανάγκη.⁴ Η διαχείριση γινόταν από τους πρεσβύτερους και η διανομή από τους διακόνους. Οι χήρες που δεν χρειάζονταν βοήθεια αποτελούσαν μια ξεχωριστή ομάδα που αργότερα αντικαταστάθηκαν από το αξίωμα των διακονισσών. Αυτές οι χήρες και οι διακόνισσες έπρεπε να βοηθάνε τους φτωχούς, ιδιαίτερα τις γυναίκες, που ήταν άρρωστες.⁵ Παρόλο που οι αριθμοί τους και τα μέσα τους μπορεί να ήταν λίγα, οι Χριστιανοί ήταν εφοδιασμένοι, ακόμη και στις πιο δύσκολες περιστάσεις να αναλαμβάνουν σημαντική φιλανθρωπική δραστηριότητα εκ μέρους αυτών που ασθενούσαν. Λόγω του συνδυασμού του εσωτερικού κινήτρου, της αυτοπειθαρχίας και της αποτελεσματικής ηγεσίας, οι τοπικές συναθροίσεις δημιούργησαν στους δύο πρώτους αιώνες της ύπαρξής τους, μια οργάνωση, που ήταν μοναδική στον κλασικό κόσμο, που αποτελεσματικά και συστηματικά φρόντιζε τους αρρώστους της.

---

³ Apost. const. 3.19 (quoted in Stark 87) 'πρβ Πολύκαρπος, Επιστολή προς Φιλιππησίους 6.1 (Και οι πρεσβύτεροι δε εύπλαγχοι, εις πάντας ελεήμονες, επιστρέφοντες τα αποπεπλανημένα, επισκεπτόμενοι πάντας ασθενείς, μη αμελούντες χήρας ή ορφανού ή πένητος· αλλά προνοούντες αεί του καλού ενώπιον Θεού και ανθρώπων,). Δες J. Colson, *Η διακονική λειτουργία στην αρχή της Εκκλησίας* La Fonction diaconale aux origines de l'Église 9–120, έχει μια πλήρη συζήτηση της Καινής Διαθήκης και της μεταποστολικής περιόδου; J. G. Davies, "Deacons, Deaconesses and the Minor Orders in the Patristic Period," *Journal of Ecclesiastical History* 14 (1963): 1–6; and G. W. H. Lampe, "Diakonia in the Early Church," in McCord and Parker, *Service to Christ* 49–64.

⁴ Ιουστίνου Μάρτυρος, *Απολογία* 1.67 6. οι εύποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ δὲ βούλεται δίδωσι, καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστώτῳ ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις, καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὔσι, καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις, καὶ ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖα οὔσι κηδεμῶν γίνεται.

⁵ Τερτυλλιανός, *Προς τις συζύγους* (Ad uxor). 2.4. Για τις διακόνισσες, δες Colson, *Η διακονική λειτουργία* (La Fonction diaconale) 121–39, και Schulze, *Χριστιανές Γιατροί στην αρχαιότητα* ("Christliche Ärztinnen in der Antike") 91–115. Ο Davies προτείνει ότι οι διακόνισσες εμφανίστηκαν ως μια ξεχωριστή τάξη στο πρώτο μισό του τρίτου αιώνα (*Διάκονοι* "Deacons" 2). Ο Crislip υποστηρίζει ότι στις γυναίκες ανατέθηκε ένας παραδοσιακός ρόλος στην Ελληνική κοινωνία της φροντίδας για τους αρρώστους (δες Crislip 44 και 165–6 n. 25), αλλά αυτό δεν το δέχεται η Helen King (*Χρησιμοποιώντας το Παρελθόν: Η φροντίδα και το ιατρικό επάγγελμα στην Αρχαία Ελλάδα* ["Using the Past: Nursing and the Medical Profession in Ancient Greece,"] in *Anthropology and Nursing*, ed. P. Holden and J. Littlewood, 10–14). Για μια σύγκριση των Χριστιανών και των παγανιστών φροντιστών υγείας και την έκταση στην οποία οι ρόλοι του φύλου έπαιξαν ένα μέρος, δες C. Schweikardt and C. Schulze, *Πλευρές της φροντίδας της υγείας των Αρχαίων και η αποδοχή τους* ("Facetten antiker Krankenpflege und ihrer Rezeption,") στο Schulze και Ihm, *Ärztelkunst und Gottvertrauen* 117–38. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι παγανιστές φροντιστές ήταν άνδρες ενώ οι Χριστιανοί φροντιστές ήταν γυναίκες (134).

Κατά τον τρίτο αιώνα η ταχεία αύξηση της εκκλησίας, ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οδήγησε στην οργάνωση του φιλανθρωπικού έργου σε μεγάλη κλίμακα. Στις Ρωμαϊκές πόλεις υπήρχε συνωστισμός, και αυτός συχνά ήταν ανθυγιεινός, και ένας μεγάλος αριθμός των κατοίκων της πόλης ένωσαν μοναξιά. Βέβαια υπήρχαν ομάδες, όπως συντεχνίες και οργανώσεις νεκροθαφτών, που είχαν μεταξύ τους ένα είδος κοινωνίας και αμοιβαίας στήριξης, αλλά υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός κατοίκων της πόλης που ήταν έξω από οποιαδήποτε οικογενειακή ή κοινωνική υποστήριξη. Καθώς ο αριθμός αυτών που επωφελούνταν από το φιλανθρωπικό έργο της εκκλησίας αυξήθηκε, φθάσανε στο σημείο να είναι πολύ μικρός ο αριθμός των κληρικών για να αντιμετωπίσουν τις απαιτήσεις. Οι εκκλησίες δίσταζαν να διορίζουν περισσότερους από επτά διακόνους, που ήταν ο αριθμός των διακόνων που είχαν εκλέξει οι απόστολοι (δες Πράξεις 6:1–6, αν πράγματι η περικοπή περιγράφει διακόνους). Έτσι οι συναθροίσεις άρχισαν να δημιουργούν κατώτερες τάξεις κληρικών για να τους βοηθούν όπως υποδιακόνους και ακολούθους. Σε μια επιστολή που διατηρήθηκε από τον Ευσέβιο, γραμμένη το 251 από τον Κορνήλιο, επίσκοπο της Ρώμης, προς τον Φάβιο, επίσκοπο της Αντιόχειας, μαθαίνουμε ότι η εκκλησία της Ρώμης είχε 46 πρεσβυτέρους, 7 διακόνους, 7 υποδιακόνους, και 42 ακολούθους, καθώς και 52 εξορκιστές, αναγνώστες, και θυρωρούς—που όλοι μαζί αποτελούσαν ένα πολύ μεγάλο προσωπικό.⁶ Προφανώς η εκκλησία της Ρώμης είχε υποδιαιρέσει την πόλη σε επτά περιοχές, κάθε μία ήταν κάτω από ένα διάκονο, που τον βοηθούσαν ένας υποδιάκονος και έξη ακόλουθοι. Φρόντιζαν για 1,500 χήρες και πρόσωπα που ήταν σε δύσκολη θέση και τους στήριζε η εκκλησία.⁷ Ο Adolf Harnack εκτιμούσε ότι η Ρωμαϊκή εκκλησία ξόδευε από 500 χιλιάδες μέχρι 1 εκατομμύρια σηστέρτιους για τη συντήρηση αυτών που είχαν ανάγκη.⁸ Γνωρίζουμε ότι ήδη από τον δεύτερο αιώνα η εκκλησία στη Ρώμη είχε στη διάθεση της μεγάλα ποσά. Όταν ο Μαρκίων ήρθε στη Ρώμη από τον Πόντο γύρω στο 139, έκανε μια δωρεά 200 χιλιάδων σηστερτίων προς την εκκλησία, που του επεστράφησαν μετά αρκετά χρόνια όταν αφορίστηκε.⁹ Το γεγονός ότι η εκκλησία μπόρεσε να επιστρέψει ένα τόσο μεγάλο χρηματικό ποσό παρέχει μια καλή ένδειξη των πόρων που είχε στη διάθεσή της. Υπήρχαν και άλλες εκκλησίες που μπόρεσαν να συγκεντρώσουν μεγάλα ποσά σε μικρό χρονικό διάστημα. Στον τρίτο αιώνα ο Κυπριανός διηγείται πως οι εκκλησίες της Καρθαγένης συνεισέφεραν 100 χιλιάδες σηστέρτιους προς τις εκκλησίες της Νουμιδίας για να ελευθερώσουν ντόπιους που τους κρατούσαν για λύτρα.¹⁰ Έναν αιώνα αργότερα ο Ιωάννης Χρυσόστομος γράφει ότι η μεγάλη εκκλησία στην Αντιόχεια υποστήριζε 3 χιλιάδες χήρες και παρθένους με άλλους αρρώστους και φτωχούς και ταξιδιώτες.¹¹

Όλα αυτά—η ίδρυση των κατώτερων βαθμίδων κληρικών για να βοηθήσουν τους πρεσβυτέρους και τους διακόνους, η δημιουργία μεγάλου προσωπικού κληρικών σε

---

⁶ Εκκλησιαστική Ιστορία 6.43 ἤλθον δ' οὖν εἰς ἡμᾶς ἐπιστολαὶ Κορνηλίου Ῥωμαίων ἐπισκόπου πρὸς τὸν τῆς Ἀντιοχείων ἐκκλησίας Φάβιον,.... πρεσβυτέρους εἶναι τεσσαράκοντα ἕξ, διακόνους ἑπτὰ, ὑποδιακόνους ἑπτὰ, ἀκολούθους δύο καὶ τεσσαράκοντα, ἐξορκιστὰς δὲ καὶ ἀναγνώστας ἅμα πυλωροὺς δύο καὶ πενήκοντα

⁷ Με βάση αυτούς τους αριθμούς ο Robert Grant έκανε μια συντηρητική εκτίμηση για το ότι υπήρχαν μεταξύ 15,000 και 20,000 Χριστιανοί στη Ρώμη το 251 (“The Christian Population of the Roman Empire,” in *Early Christianity and Society* 7). Άλλες εκτιμήσεις θεωρούσαν ότι ο Χριστιανικός πληθυσμός της Ρώμης ήταν διπλάσιος από αυτόν τον αριθμό. Για την ανάπτυξη των κατώτερων βαθμίδων του κλήρου, δες Davies, *Διάκονοι* “Deacons” 6–15.

⁸ Harnack, *Αποστολή και Επέκταση* (Mission and Expansion) 1:195 n. 1.

⁹ Τερτυλλιανός, *De Praescriptionibus adversus Haereticos*. 30, Κατά Μαρκίωνος. 4.4.

¹⁰ Επιστολή 62.

¹¹ Ομιλία στον Ματθαίοτ. 66/67.3.

μεγάλες εκκλησίες, η τακτική υποστήριξη μεγάλου αριθμού φτωχών και ασθενών, και το ξόδεμα μεγάλων ποσών χρημάτων—δείχνει ότι οι εκκλησίες αφιέρωναν πάρα πολλή προσοχή στην συλλογική φιλανθρωπική δραστηριότητα. Η συντήρηση των ασθενών θεωρούνταν από τις εκκλησίες προ του Κωνσταντίνου ως ένα μέρος της φιλανθρωπικής τους διακονίας. Καθώς αύξανε αυτή η διακονία, τόσο κατ' αναλογία αύξανε και ο αριθμός των ασθενών που υποστηρίζονταν. Προφανώς, μεγάλο μέρος της φροντίδας κατευθύνθηκε προς την ανακούφιση του ατομικού πόνου αντί για την παροχή προφυλακτικής ή θεραπευτικής αγωγής και είναι πιθανό ότι η βοήθεια που δόθηκε ήταν σε πολλές περιπτώσεις υποτυπώδης και ανακουφιστική. Η φροντίδα της εκκλησίας για τους ασθενείς βασιζόταν κυρίως σε διάφορες βαθμίδες κληρικών, που αποτελούνταν από άνδρες που επιλέγονταν κυρίως για τα πνευματικά τους μάλλον και όχι τα ιατρικά προσόντα. Αν κατείχαν και τα δεύτερα θα ήταν απλώς συμπτωματικό.

Ο λοιμός του Κυπριανού

Στο έτος 250 μ.Χ., ένας λοιμός εξαπλώθηκε μέσα σε όλη την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και αυτό ήταν μια πρόκληση για μια πιο εντατική προσπάθεια από τις προηγούμενες προσπάθειες εκ μέρους των εκκλησιών για να βοηθήσουν τους ασθενείς. Συνήθως την αποκαλούμε τώρα λοιμό του Κυπριανού. Όπως λέγεται ξεκίνησε στην Αιθιοπία και εξαπλώθηκε γρήγορα στην Αίγυπτο και τη Βόρειο Αφρική και από εκεί στην Ιταλία και στη Δύση έφθασε μέχρι τη Σκωτία όπου έλαβε διαστάσεις επιδημίας.¹² Επαναλαμβανόταν κατά διαστήματα στην ίδια περιοχή, με σύντομες υφέσεις που ακολουθήθηκαν από πρόσθετες σοβαρές εξάρσεις.¹³ Διάρκεσε για δεκαπέντε ή είκοσι χρόνια και εξόντωσε ένα μεγάλο αριθμό από τον πληθυσμό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τον Ζώσιμο, το ποσοστό θνησιμότητας ήταν υψηλότερο από οποιαδήποτε προηγούμενη επιδημία.¹⁴ Σε ορισμένα μέρη ο αριθμός εκείνων που πέθαναν ξεπερνούσε τους επιζώντες. Λέγεται ότι στη Ρώμη 5 χιλιάδες άνθρωποι υπέκυψαν σε μια μέρα.¹⁵ Δεν υπήρχε μια πραγματική κατανόηση της δημόσιας υγιεινής στην αρχαιότητα.¹⁶ Οι κανόνες για την Υγεία υπήρχαν κυρίως για αισθητικούς λόγους, όχι για λόγους υγείας (για παράδειγμα να ελευθερώσουν τις πόλεις από τη βρώμα των υπονόμων). Καμιά φορά οι βόθροι των λυμάτων ήταν πολύ κοντά σε πηγάδια και αυξάναν την πιθανότητα διάρροιας και δυσεντερίας, που αναφέρονται συχνά από ιατρικούς συγγραφείς.¹⁷ Άλλες ασθένειες που προέκυψαν από κακές περιβαλλοντικές συνθήκες ήταν η χολέρα, η γαστρεντερίτιδα, η λοιμώδης ηπατίτιδα,

---

¹² G. C. Kohn, *Ο Λοιμός του Κυπριανού Plague of Cyprian*," in *Encyclopedia of Plague and Pestilence*, ed. G. C. Kohn, 250–1.

¹³ Για μια περιγραφή των συμπτωμάτων του λοιμού στην Καρθαγένηδες *De mortalitate* του Κυπριανού 14.

¹⁴ *Ιστορία Νέα* 1. 26 και ο λοιμός πόλεσι τε και κώμαις επιγενόμενος τι λειψιμένον ήν ανθρώπειον γένος διέφθειρεν, έπω πρότερον εν τοις φθάσαι χρόνοις τοσαύτην ανθρώπων απώλειαν εργασάμενος

¹⁵ *Hist. Aug., Vita Gall.* 5.6. όπως είχε διαταχθεί, θυσία. γιατί υπήρχε τέτοιος λοιμός είτε στη Ρώμη είτε στις πόλεις της Αχαΐας, ώστε σε μια μέρα πέθαναν πέντε χιλιάδες άνθρωποι από την ίδια ασθένεια. Για μια συζήτηση του ρυθμού της θνητότητας,δες Stark 76–7. Stark αναφέρει διάφορες εκτιμήσεις αλλά ακολουθεί τον McNeill για ένα ρυθμό από 25 έως 33 τοις εκατό.

¹⁶ Σχετικά με την υγιεινή στις πόλεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, βλ. A. Scobie, *Φτωχογειτονιές, Υγιεινή και θνητότητα στο Ρωμαϊκό κόσμο "Slums, Sanitation, and Mortality in the Roman World,"* *Klio* 68 (1986): 407–22.

¹⁷ R. Jackson, *Γιατροί και ασθένειες στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (Doctors and Diseases in the Roman Empire)* 52–3.

η λεπτοσπείρωση και ο τύφος.¹⁸ Εκτός από τις ικεσίες στους θεούς, οι πολιτικές αρχές έκαναν ελάχιστα για να ανακουφίσουν την κατάσταση.¹⁹ Η ευθύνη για την υγεία θεωρούνταν ιδιωτική και όχι δημόσια ανησυχία. Παρά τις γνωστές επιδημικές ασθένειες στον αρχαίο κόσμο (π.χ. ο λοιμός της Αθήνας [430–29 ΠΡΟ ΧΡΙΣΤΟΥ με επανεμφανίσεις], ο λοιμός του Αντωνίνου [μ.Χ. 166–72 με επανεμφανίσεις], ο λοιμός του Κυπριανού [μ.Χ. 250–περ. 270], και ο λοιμός του Ιουστινιανού [541–749 μ.Χ.]), οι περισσότερες εμφανίσεις μολυσματικών ασθενειών αφηνόταν στα άτομα να τις αντιμετωπίσουν με βάση αυτοβοήθειας.²⁰ Σπάνια λαμβάνονταν μέτρα έκτακτης ανάγκης από δημοτικούς αξιωματούχους—εξ ου και οι συχνά περιγραφόμενες σκηνές στην κλασική λογοτεχνία από τον Θουκυδίδη έως τον Προκόπιο με πτώματα που κείτονταν άταφα στους δρόμους σε περιόδους λοιμού.²¹ Ο Θουκυδίδης σε μια πολλή γνωστή περικοπή που έγινε μοντέλο για κατοπινούς συγγραφείς περιέγραψε τον λοιμό των Αθηνών το 430 ΠΡΟ ΧΡΙΣΤΟΥ που ήταν μια πόλη κατάμεστη από πολίτες των απομακρυσμένων χωριών που είχαν βρει καταφύγιο μέσα στα τείχη κατά τη διάρκεια της εισβολής των Σπαρτιατών στην Αττική:

αλλά και το γεγονός ότι νοσηλεύοντες ο εις τον άλλον, εμολύνοντο και απέθνησκαν ωσάν πρόβατα. Και τούτο προεκάλει τους περισσότερους θανάτους, διότι ή απέφευγαν εκ φόβου να επικοινωνούν προς αλλήλους και οι ασθενείς απέθνησκαν εγκαταλειμμένοι, εις τρόπον ώστε πολλά κατοικία ερημώθησαν δι' έλλειψιν νοσηλείας, είτε επικοινωνούσαν και απέθνησκαν εκ της μόλυνσεως. Η τελευταία αυτή τύχη επεφυλάσσετο ιδίως εις τους οπωσδήποτε αντιποιοιούμενους ευγένειαν αισθημάτων, διότι, θεωρούντες τούτο καθήκον τιμής, επεσκέπτοντο τους φίλους των, αφηφούντες τον προσωπικόν κίνδυνον, ενώ αντιθέτως οι ίδιοι οι συγγενείς, καταβαλλόμενοι από το μέγεθος της συμφοράς, εβαρύνοντο επί τέλους και παρήτουν και αυτούς τους θρήνους υπέρ των αποθνησκόντων. Ακόμη όμως περισσότερον ευπλαχνίζοντο τους θνήσκοντας και τους ασθενείς όσοι είχαν θεραπευθί από την νόσον διότι και γινώριζαν αυτήν εξ ίδιας πείρας και ήσαν του λοιπού οι ίδιοι πλήρεις θάρρους, καθόσον η νόσος δεν προσέβαλλε δις τον ίδιον άνθρωπον, μετά κακής τουλάχιστον εκβάσεως. Και όχι μόνον εμακαρίζοντο αυτοί από τους άλλους, αλλά και οι ίδιοι, ένεκα της υπερβολής της παρούσης χαράς των, είχαν ως προς το μέλλον κάποιαν επιπολαίαν ελπίδα, ότι δεν θ' απέθνησκαν πλέον ούτε από άλλην ασθένειαν. (μετάφραση Βενιζέλου)²²

Στον κλασικό κόσμο υπήρχε πολύ λίγη αναγνώριση των κοινωνικών ευθυνών εκ μέρους των ατόμων.²³ Επιπλέον πριν την εμφάνιση του Χριστιανισμού, δεν υπήρχε η αντίληψη ότι οι κρατικοί αξιωματούχοι είχαν την ευθύνη να προλαβαίνουν τις ασθένειες ή να φροντίζουν αυτούς που υπέφεραν απ' αυτές. Ο Alex Scobie μιλά για «μια κυνική αποδοχή της κρατικής αδιαφορίας για τη μοίρα των φτωχών στις πόλεις.»²⁴ Αυτό κατά ένα μέρος μπορεί να εξηγηθεί από την πεποίθηση στην μόλυνση (μιάσμα) και τον καθαρισμό (κάθαρσις). Η γενική αποδοχή του ότι οι συμφορές ήταν ανταπόδοση των θεών που έτσι έδειχναν τη δυσαρέσκεια τους, ήταν βαθιά ριζωμένη στην Ελληνική και Ρωμαϊκή θρησκεία και παρέμεινε σαν ένα μέρος του παγανισμού μέχρι το τέλος της αρχαιότητας. Τους λοιμούς τους απέδιδαν στους θεούς, που τιμωρούσαν τους θνητούς για την παραβίαση ενός

¹⁸ . Scobie, "Slums, Sanitation, and Mortality" 421 and n. 10 για παραθέσεις; Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale* 101–12.

¹⁹ Ο Vivian Nutton παρατηρεί ότι η ιατρική δεν είχε αρκετά εφόδια για να αντιμετωπίσει τους λοιμούς (*Θεραπευτές στην Ιατρική Αγορά* "Healers in the Medical Market Place" [133]).

²⁰ Για το λοιμό του Ιουστινιανού βλ. L. K. Little, ed., *Λοιμός στο τέλος της Αρχαιότητας: η Πανδημία του 541–750* (Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750).

²¹ G. F. Gilliam παρατήρησε ότι «οι περιγραφές του λοιμού σε οποιαδήποτε περίοδο είναι πιθανό να είναι πολύ χρωματιστές και υπερβολικές» (παρατίθεται by P. Allen, *Ο λοιμός του Ιουστινιανού* ["The 'Justinianic' Plague,"] Byzantion 49 [1979]: 10).

²² Θουκυδίδης *Ιστορία Πελοποννησιακού πολέμου* 2.51=53

²³ Edelstein and Edelstein, *Asclepius* 174–5.

²⁴ Scobie, "Slums, Sanitation, and Mortality" 431.

ταμπού ή γιατί προκαλούσαν τη θεία δυσαρέσκεια με το να φέρουν μόλυνση σε μια πόλη, είτε σκόπιμα ή χωρίς να το θέλουν—όχι όμως για προσβολές στην ηθική, γιατί οι θεοί δεν επέβαλαν ηθικές απαιτήσεις. Μόνο μια δημόσια θυσία ή κάθαρση θα ικανοποιούσε την οργή των θεών. Παρέμεινε η ευθύνη των αρχόντων ως θρησκευτικών εκπροσώπων της πόλης να καθορίσουν την αιτία για το λοιμό και να παρακαλέσουν τους θεούς να τον τερματίσουν. Οι παραδοσιακές στάσεις της απαισιοδοξίας και του εφησυχασμού—το αίσθημα ότι λίγα μπορούσαν να γίνουν σε δημόσιο επίπεδο για να σταματήσει η εξάπλωση μιας ασθένειας ή για τη φροντίδα των ασθενών—βρίσκονται πίσω από την αδράνεια των αξιωματούχων της πόλης και την αποτυχία τους να πάρουν αυστηρά μέτρα. Το γεγονός ότι πολλά ξεσπάσματα μολυσματικών ασθενειών ήταν τοπικά και συχνά συνοδεύονταν από πείνα ή πολιορκία, σήμαινε ότι υπήρχαν μεγαλύτερα προβλήματα που απορροφούσαν την προσοχή τους.²⁵ Ο Ευσέβιος περιγράφει πολύ ζωντανά μια επιδημία που ξέσπασε στο έτος μ.Χ. 312–13, κατά τη βασιλεία του Μαξιμίνου Β' (Daia), που ακολούθησε μια πείνα που προήλθε από ξηρασία:

Ήταν η χειμερινή περίοδος και οι συνήθεις βροχές και μπόρες δεν έδωσαν την κανονική τους βροχόπτωση, όταν χωρίς προειδοποίηση έπεσε πείνα, ακολουθούμενη από λοιμό και ξέσπασμα μιας διαφορετικής ασθένειας—μιας κακοήθους φλύκταινας, η οποία λόγω της φλογερής εμφάνισής της ήταν γνωστή ως «έκτρωμα». Αυτή εξαπλωνόταν σε ολόκληρο το σώμα, προκαλώντας μεγάλο κίνδυνο στους πάσχοντες, αλλά τα μάτια ήταν ο κύριος στόχος για επίθεση, και εκατοντάδες άνδρες, γυναίκες και παιδιά έχασαν την όρασή τους μέσα από αυτό. . . . Στον πόλεμο των Αρμενίων ο αυτοκράτορας είχε φθαρεί τόσο πλήρως όσο και οι λεγεώνες του: οι υπόλοιποι οι άνθρωποι στις πόλεις υπό την κυριαρχία του, είχαν εξασθενήσει τόσο φρικτά από την πείνα και έφθασε στο σημείο ένα μόνο μέτρο σιτάρι να κοστίζει 2.500 αττικές δραχμές. Εκατοντάδες πέθαιναν στις πόλεις, ακόμα περισσότεροι μέσα στα χωριά της επαρχίας, έτσι ώστε τα αγροτικά μητρώα που κάποτε περιείχαν τόσα πολλά ονόματα τώρα υπέστησαν σχεδόν πλήρη εξάλειψη, γιατί με ένα χτύπημα ήρθε έλλειψη τροφής και επιδημική ασθένεια που κατέστρεψε σχεδόν όλους τους κατοίκους²⁶ i

Χωρίς να υπάρχει μια έννοια ιδιωτικής φιλανθρωπίας, τα άτομα δεν αναλάμβαναν καμία δραστηριότητα, ούτε υπήρχαν φιλανθρωπικές οργανώσεις και ούτε ναοί για να καλυτερέψουν την κατάσταση των ασθενών, και αυτοί και οι οικογένειες τους αφέθηκαν να τα βγάλουν πέρα μόνοι τους, συχνά με πολύ αναποτελεσματικά μέσα. Όπως έγραψε ο

²⁵ Για τη νοσηρότητα και τη θνησιμότητα του λιμού και άλλων καταστροφών στην ύστερη αρχαιότητα, δες Patlagean, *Οικονομική φτώχεια και κοινωνική φτώχεια* (Pauvreté économique et pauvreté sociale) 74–92, και Jones, *Η ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* (The Later Roman Empire) 2:810–1, 853–5. Για τον λιμό στην Έδεσσα (παρακάτω και σημν. 26), δες P. Garnsey, *Πείνα και ο εφοδιασμός με τρόφιμα στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο: ανταποκρίσεις στον κίνδυνο και στην κρίση* (Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis) 20–37, που χρησιμοποιεί αυτήν την μελέτη περίπτωσης και τη συγκρίνει με παρόμοιες καταστροφές στον κλασικό κόσμο. Ο Garnsey συζητά ότι ενώ οι κρίσεις στα τρόφιμα ήταν συχνές, οι λιμοί ήταν σπάνιοι(6). Στους περιορισμούς για την παρέμβαση από τις πόλεις και τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορική κυβέρνηση σε μια κατάσταση κρίσης, δες Garnsey, *Famine and Food Supply* 257–68 and passim. Στην κοινωνική δυναμική της πείνας, see S. R. Holman, *Το πεινασμένο σώμα: Πείνα Φτώχεια και ταυτότητα στην ομιλία 8 του Βασιλείου* (“The Hungry Body: Famine, Poverty, and Identity in Basil’s Hom. 8,” *Journal of Early Christian Studies* 7, no. 3 (1999): 353–61.

²⁶ Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 9:8 κείμενο: *Οί μὲν οὖν ἐξ ἔθους ὄμβροι τε καὶ ἕτεροι χειμαδίου τῆς ὥρας ὑπαρχούσης τὴν ἐπὶ γῆς ἀνεῖχον συνήθη φοράν, λιμός δ' ἀδόκητος ἐπισκῆπτει καὶ λοιμός ἐπὶ τούτῳ καὶ τινος ἑτέρου νοσήματος—ἔλκος δὲ ἦν φερωνύμως τοῦ πυρώδους ἔνεκεν ἀνδραξ προσαγορευόμενον—ἐπιφορά, ὃ καὶ καθ' ὄλων μὲν ἔρπον τῶν σωμάτων σφαιεροῦς ἐνεποιεῖ τοῖς πεπονθόσι κινδύνους, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν ὀφθαλμῶν διαφερόντως ἐπὶ πλείστον γινόμενον μυρίου ὄσους ἀνδρας ἅμα γυναῖξιν καὶ παισὶν πηρούς ἀπειργάζετο.... αὐτὸς μὲν οὖν περὶ τὸν πρὸς Ἀρμενίους πόλεμον ἅμα τοῖς αὐτοῦ στρατοπέδοις κατεπονέϊτο, τοὺς δὲ λοιποὺς τῶν τὰς ὑπ' αὐτὸν πόλεις οἰκούντων δεινῶς ὁ λιμός τε ἅμα καὶ ὁ λοιμός κατετρυχέτην, ὡς ἐνὸς μέτρου πυρῶν δισχιλίας καὶ πεντακοσίας Ἀττικὰς ἀντικαταλλάττεσθαι. μυριοὶ μὲν οὖν ἐτύγχανον οἱ κατὰ πόλεις θνήσκοντες, πλείους δὲ τούτων οἱ κατ' ἀγρούς τε καὶ κώμας, ὡς ἦδη καὶ τὰς πάλαι τῶν [ἀγροίκων πολυάνδρους ἀπογραφὰς μικροῦ δεῖν παντελῆ παθεῖν ἐξάλειψιν, ἀθρόως σχεδὸν ἀπάντων ἐνδεία τροφῆς καὶ λοιμῶδαι νόσῳ διεφθαρμένων.*

Rodney Stark, «με απλά λόγια οι παγανιστικές θρησκείες δεν μπορούσαν να κάνουν τους ανθρώπους να κάνουν πολλά. . . . Και στο βάθος αυτής της αδυναμίας υπάρχει η ανικανότητα των μη αποκλειστικών θρησκειών να δημιουργήσουν την αίσθηση του να ανήκεις.»²⁷ Ήταν η Χριστιανική πεποίθηση στην προσωπική και συλλογική φιλανθρωπία που προήλθε από μια εξέλιξη των Χριστιανικών εννοιών της αγάπης και της έμφυτης αξίας των ατόμων που έφεραν την εικόνα του Θεού που εισήγαγε στον κλασικό κόσμο την έννοια της κοινωνικής ευθύνης για την αντιμετώπιση της επιδημικής ασθένειας²⁸. Η μόνη φροντίδα για τους ασθενείς και αυτούς που πέθαιναν κατά την επιδημία του 312–13 ήταν από τις Χριστιανικές εκκλησίες, που έφτασαν στο σημείο να μισθώνουν εργάτες για να σκάβουν τάφους για να θάβουν τους νεκρούς που κειτόντουσαν στους δρόμους. Ένας βρίσκει μια παρόμοια κατάσταση περισσότερο από μισό αιώνα αργότερα στην Έδεσσα, το 373, όταν κατά τη διάρκεια μιας πείνας, ο Εφραίμ ο Σύρος (περί το 306–73 μ.Χ.), που ήταν διάκονος πήρε την πρωτοβουλία, να τοποθετήσει περίπου τριακόσια κρεβάτια σε δημόσιες στοές για τη φροντίδα των ασθενών.²⁹ ii Μερικά κρεβάτια ήταν για εκείνους που περίμεναν την ταφή, και άλλα ήταν για τους φτωχούς και τους ξένους. Η φήμη του Εφραίμ ήταν τόσο υψηλή που ήταν το μόνο άτομο στην πόλη στον οποίο οι πλούσιοι θα εμπιστεύονταν τα δώρα τους για να αντιμετωπίσουν την έκτακτη ανάγκη. Πέθανε ένα μήνα αργότερα από τη διακονία στα θύματα. Και πάλι, περίπου το 500, όταν η Έδεσσα υπέφερε από πείνα και λοιμό, οι χριστιανοί δημιούργησαν προσωρινό καταφύγιο σε στοές, λουτρά και άλλους δημόσιους χώρους.³⁰

Νωρίτερα, κατά τη διάρκεια του λοιμού του Κυπριανού, οι Χριστιανικές εκκλησίες, παρόλο που υφίσταντο τον πρώτο μεγάλης κλίμακας διωγμό, σχεδίασαν σε διάφορες πόλεις ένα πρόγραμμα για τη συστηματική φροντίδα των ασθενών. Το φθινόπωρο του 249 ο αυτοκράτωρ Δέκιος είχε διατάξει τη σύλληψη των ανώτερων μελών του κλήρου, και μετά λίγους μήνες αργότερα απαίτησε, όλοι στην αυτοκρατορία να προσφέρουν θυσιά στους θεούς επί ποινή θανάτου αν αρνιόνταν. Παρά τους περιορισμούς του διωγμού, οι επίσκοποι πρόσφεραν μια ενεργητική ηγεσία με το να οργανώσουν τον κλήρο να κατευθύνει προσπάθειες για ανακούφιση όσων υπόφεραν από το λοιμό. Στην Αλεξάνδρεια, όπου ο λοιμός είχε ελαττώσει στο μισό τον πληθυσμό σε διάστημα μιας δεκαετίας,³¹ ο

---

²⁷ Stark 206

²⁸ Πρβ. Αυτόθι 86-87

²⁹ Σωζόμενος, Εκκλησιαστική ιστορία . 3.16. Για τη σταδιοδρομία του Εφραίμ, δες S. H. Griffith, *Εφραίμ ο Διάκονος της Έδεσσας, και της Εκκλησίας στην Αυτοκρατορία* ("Ephraem, the Deacon of Edessa, and the Church of the Empire,") in *Diakonia: Studies in Honor of Robert T. Meyer*, ed. T. Halton and J. Williman 22–52

³⁰ Joshua Stylites, *Chron.* 26.28.41–3. (Το πρωτότυπο υπάρχει στα Αραβικά) Για μια βολική μετάφραση του ψευδοτζόσουα του Στυλίτη έχουμε την περιγραφή του λοιμού, δες Garnsey, *Famine and Food Supply* 3–6. Η Έδεσσα της Συρίας είχε φήμη ότι είχε διακεκριμένους Χριστιανούς γιατρούς και ιατρική φιλανθρωπία. Rabula, ο επίσκοπος της πόλης 412 to 435, ίδρυσε μόνιμα νοσοκομεία το κάθε ένα για άνδρες και γυναίκες, και χωρίς αμφιβολία άντλησε από προηγούμενες εμπειρίες παροχής προσωρινών ασύλων (J. B. Segal, *Έδεσσα η Ευλογημένη πόλη* Edessa "The Blessed City" 71 and 148).

³¹ Γράφει ο Ευσέβιος το 260: εἴτα θαυμάζουσιν καὶ διαποροῦσιν, πόθεν οἱ συνεχεῖς λοιμοί, πόθεν αἱ χαλεπαὶ νόσοι, πόθεν αἱ παντοδαπαὶ φθοραὶ, πόθεν ὁ ποικίλος καὶ πολὺς τῶν ἀνθρώπων ὄλεθρος, διὰ τί μηκέτι τοσοῦτο πλῆθος οἰκητόρων ἢ μεγίστη πόλις ἐν αὐτῇ φέρει, ἀπὸ νηπίων ἀρξαμένη παίδων μέχρι τῶν εἰς ἄκρον γεγηρακότων, ὄσους ὠμογέροντας οὐς ἐκάλει, πρότερον ὄντας ἔτρεφεν: ἀλλ' οἱ **τεσσαρακοντοῦται καὶ μέχρι τῶν ἑβδομήκοντα** ἐτῶν τοσοῦτον πλέονες τότε, ὥστε μὴ συμπληροῦσθαι νῦν τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν, προσεγγραφέντων καὶ συγκαταλεγέντων εἰς τὸ δημόσιον σιτηρέσιον τῶν ἀπὸ **τεσσαρεσκαίδεκα ἐτῶν μέχρι τῶν ὀγδοήκοντα**, καὶ γεγόνασιν οἷον ἡλικιωταὶ τῶν πάλαι γεραϊτάτων οἱ ὄψαι νεώτατοι. Ο Διονύσιος λέει ότι ο πληθυσμός της Αλεξάνδρειας μεταξύ 40 και 70 ετών πριν από την πανούκλα ήταν

Διονύσιος που ήταν επίσκοπος της πόλης από το 247 μέχρι το 264μ.Χ., γράφει ότι οι πρεσβύτεροι, οι διάκονοι, και οι λαϊκοί επιφορτίστηκαν τη φροντίδα των ασθενών, αγνοώντας τον κίνδυνο για τη δική τους τη ζωή.³² Ως αποτέλεσμα, γράφει, «οι καλύτεροι από τους αδελφούς μας» υπέκυψαν στην ασθένεια. Η δραστηριότητά τους έρχεται σε αντίθεση με εκείνη των ειδωλολατρών, που εγκατέλειπαν τους άρρωστους ή πετούσαν τα σώματα των νεκρών στους δρόμους.

Περισσότερες ενδείξεις για την ανταπόκριση των Χριστιανών έρχεται από την Καρχηδόνα (Καρθαγένη) όπου επίσκοπος ήταν ο Κυπριανός. Ο λοιμός έπεσε στην πόλη το 252, όπου και προκάλεσε μεγάλη καταστροφή. Οι δρόμοι γέμισαν με πτώματα των νεκρών, τα οποία οι άνθρωποι φοβόντουσαν να εγγίξουν. Οι παγανιστές εγκατέλειπαν τους νεκρούς τους και τους ετοιμοθάνατους, ενώ οι αδίστακτοι εκμεταλλεύονταν την κατάσταση με το να ληστεύουν τους ασθενείς.³³ Οι Χριστιανοί κατηγορούνταν από τους ειδωλολάτρες για την συμφορά.³⁴ Αυτή ήταν μια συνηθισμένη ανταπόκριση των ειδωλολατρών, όπως μας δείχνει η γνωστή παρατήρηση του Τερτυλλιανού: «Αν ο Τίβερης πλημμυρίσει την πόλη ή ο Νείλος δεν μπορέσει να πλημμυρίσει τα χωράφια, αν ο ουρανός σταθεί ή η γη κινηθεί, αν λιμός, αν πανούκλα, η πρώτη αντίδραση είναι «Οι Χριστιανοί στα λιοντάρια!»³⁵ Ο Κυπριανός ανταποκρίθηκε στην κρίση, και σε μια ομιλία του προς τη χριστιανική κοινότητα κάλεσε τους χριστιανούς να βοηθήσουν τους διώκτες τους και να αναλάβουν τη συστηματική φροντίδα των ασθενών σε όλη την πόλη. Έκανε έκκληση σε πλούσιους και φτωχούς για βοήθεια. Οι πλούσιοι έδιναν από την περιουσία τους, ενώ οι φτωχοί καλούνταν για υπηρεσία. Προέτρεψε να μην γίνει καμία διάκριση στη διακονία τόσο στους χριστιανούς όσο και στους ειδωλολάτρες. Η δράση του στην οργάνωση της περίθαλψης των θυμάτων του λοιμού διήρκεσε μέχρι την εξορία του πέντε χρόνια αργότερα.³⁶

Αν και οι πηγές μας τονίζουν την εθελοντική εργασία των κληρικών και λαϊκών, είναι πιθανό ότι η αγριότητα του λοιμού και η υψηλή θνησιμότητα που προκάλεσε ανάγκασαν ορισμένες εκκλησίες, ίσως για πρώτη φορά, να χρησιμοποιήσουν ταφικούς (και ίσως ιατρικούς) συνοδούς για να βοηθήσουν τους πρεσβυτέρους και τους διακόνους.³⁷ Ο Γρηγόριος Νύσσης, περιγράφοντας τον ίδιο λοιμό στον Πόντο, λέει ότι «περισσότεροι πέθαναν παρά επέζησαν και δεν έμειναν αρκετοί άνθρωποι για να θάψουν τους νεκρούς».³⁸ Μπορούμε να συμπεράνουμε από τους αριθμούς που δίνει ο Διονύσιος της

μεγαλύτερος από τον αριθμό των κατοίκων μεταξύ 14 και 80 μετά την πανώλη που ήταν επιλέξιμοι για διανομή δημόσιων σιτηρών (Ευσέβιος Εκκλ. Ιστορία. 7.21.9).

³² Αναφέρεται από τον Ευσέβιο Εκκλησιαστική Ιστορία. 7.22.7. και πολλοί νοσοκομήσαντες και ρώσαντες έτερούς, έτελεύτησαν αυτοί, τόν εκείνων θάνατον εις έαυτούς μεταστησάμενοι και τὸ δημῶδες ῥήμα, μόνης αἰεί δοκοῦν φιλοφροσύνης ἔχεσθαι, ἔργω δὴ τότε πληροῦντες, ἄπιόντες αὐτῶν περίψημα.”

³³ Pontius, *Η ζωή του Κυπριανού* Vita Cypriani 9; Cyprian, Ad Demetrianum 10–11.

³⁴ Ad Demetrianum 2.

³⁵ Απολογία 40. Εγκαταλείποντας τη λατρεία των παραδοσιακών θεών της Ρώμης προς όφελος της παράξενης λατρείας ενός παράξενου θεού, οι Χριστιανοί (έτσι πίστευαν) είχαν χάσει την ειρήνη με τους θεούς (pax deorum), τη θεία προστασία από την οποία η Ρώμη εξαρτιόταν για την ασφάλειά της, και έτσι άξιζε τιμωρία . Ο Jacob Burckhardt παρατήρησε ότι υπήρχε σε όλη την αρχαιότητα «μια ελάχιστη πίστη στους θεούς» που απαιτούσε σύνεση όποτε επρόκειτο για την ασφάλεια του κράτους (The Greeks and Greek Civilization, trans. S. Stern and ed. O. Murray, 272–3).

³⁶ Pontius, Vita Cypriani 9–11.

³⁷ W. Smith and H. Wace, A Dictionary of Christian Biography 1:747, s.v. “Cyprianus (1) Thascius Caecilius.”

³⁸ Vita Greg. Thaummat. 12.

Αλεξάνδρειας, ότι και εκεί η κατάσταση δεν ήταν πολύ διαφορετική.³⁹ Σύμφωνα με τον Διονύσιο, ⁴⁰ οι Χριστιανοί ανέλαβαν την ταφή των νεκρών, ένα καθήκον που αρνήθηκαν οι ειδωλολάτρες από τον φόβο της μετάδοσης της ασθένειας. Η εκκλησία ανέκαθεν παρείχε στα δικά της μέλη ταφή, αρχικά ως έργο ευσπλαχνίας που ανελάμβαναν τα μέλη της εκκλησίας.⁴¹ Η ταφή των θυμάτων του λοιμού μπορεί να φαινόταν για τους Χριστιανούς ηγέτες μια λογική επέκταση του καθήκοντος της εκκλησίας προς του νεκρούς Χριστιανούς. Οι Χριστιανοί πραγματοποίησαν μια παρόμοια υπηρεσία σε ένα λοιμό που ρήμαξε την Ανατολική Αυτοκρατορία το 312. Γράφει ο Ευσέβιος για αυτό το λοιμό: «Όλη την ημέρα, κάποιος συνέχιζαν χωρίς ανάπαυση να φροντίζουν τους ετοιμοθάνατους και να τους θάβουν—ο αριθμός ήταν τεράστιος, και δεν υπήρχε κανείς να τους δει.»^{42 iv} Είναι απίθανο ότι ένα τόσο τεράστιο καθήκον σε οποιοδήποτε λοιμό θα μπορούσε να εκτελεστεί μόνο με εθελοντική εργασία. Ίσως οι συγκροτημένες ομάδες των μισθωτών εργατών που έσκαβαν τάφους (αγγλικά sextons) (coriatae=κοπιάτες=που θάβουν φτωχούς, fossores σκάβαν τάφους σε κατακόμβες, decani) που χρησιμοποιήθηκαν σε πολλές εκκλησίες τον τέταρτο αιώνα προήλθαν κατά τη διάρκεια της πανώλης του μεσαίου αιώνα. Κατά το 302 οι νεκροθάφτες είχαν οργανωθεί ως μια κατώτερη εκκλησιαστική βαθμίδα στη Βόρειο Αφρική όπου η Εκκλησία της Σίρτα (αλλιώς Κωνσταντίνη Αλγερία) είχε έξι εργαζόμενους.⁴³ Ο πατριάρχης της Αντιόχειας διατηρούσε μια παρόμοια ομάδα που ήταν γνωστή ως οι σκουπιδοτενεκέδες (lecticarii), που θάβανε τα σώματα των φτωχών, ενώ στη Ρώμη ο επίσκοπος είχε ως υπαλλήλους του fossores για να κάνουν σήραγγες κάτω από την πόλη για να θάβουν τους νεκρούς Χριστιανούς στις κατακόμβες.⁴⁴ Οι Χριστιανικές εκκλησίες είχαν μέχρι τον τέταρτο αιώνα, τόσο πολύ ταυτιστεί με την ταφή των νεκρών ώστε ο Κωνσταντίνος είχε εγκαινιάσει δωρεάν ταφικές υπηρεσίες υπό την διεύθυνση του κλήρου.⁴⁵ Ο Ιουλιανός ο Αποστάτης είχε αναφέρει ξεχωριστά (μαζί με την φιλοξενία τους και την καθαρότητα της ζωής) το ενδιαφέρον των Χριστιανών για σωστή κηδεία των νεκρών ως ένα παράγοντα που είχε οδηγήσει στον Εκχριστιανισμό της Αυτοκρατορίας.⁴⁶

Είναι επίσης δελεαστικό να δούμε στον λοιμό του Κυπριανού, όπως το έκανε και ο Edward Gibbon,⁴⁷ την προέλευση του ιατρικού σώματος που είναι γνωστό ως *παραβολάνοι* (*παραβαλανεΐς*), το οποίο απέκτησε φήμη στην Αλεξάνδρεια τον πέμπτο

³⁹ Ο Arthur Boak υπολόγισε ότι η Αιγυπτιακή πόλη Καρανίς έχασε περισσότερο από το ένα τρίτο του πληθυσμού (Stark 77).

⁴⁰ Παρατίθεται από τον Ευσέβιο, *Εκκλησιαστική Ιστορία*. 7.22. τὰ δὲ γε ἔθνη πᾶν τούναντιον· καὶ νοσεῖν ἀρχομένους ἀπωθοῦντο καὶ ἀπέφευγον τοὺς φιλτάτους κᾶν ταῖς ὁδοῖς ἐρρίπτουν ἡμιθνήτας καὶ νεκροὺς ἀτάφους ἀπεσκυβαλίζοντο

⁴¹ Tertullian, *Apol.* 39.6; Aristides, *Apol.* 15. DCA 1:459 and 684, s.v. “Copiatae,” “Fossarii.” See É. Rebillard, “Les Formes de l’assistance funéraire dans l’empire romain et leur évolution dans l’antiquité tardive,” *Antiquité tardive* 7 (1999): 275–8.

⁴² *Εκκλησιαστική ιστορία* 9.8

⁴³ Optatus Milevitanus, *On the Schism of the Donatists*, app. 1.

⁴⁴ Brown, *Ισχύς και Πειθώ στην Ύστερη Αρχαιότητα* Power and Persuasion in Late Antiquity 103 με τις πηγές να παραθέτονται στις σημειώσεις 172 και 173.

⁴⁵ Αυτόθι, 102 με αναφορές των πηγών στη σημείωση 167. Δες É. Rebillard, *Εκκλησία και Ταφή στην ύστερη αρχαιότητα* “Église et sépulture dans l’Antiquité tardive (Occident latin, 3e-6e siècles),” *Annales HSS* 54:5 (1999): 1027–46.

⁴⁶ Επιστολή Ιουλιανού βασιλέως Αρσακίω αρχιερεί Γαλατίας Τι ουν; ημείς οϊόμεθα ταῦτα αρκείν, ουδέ αποβλέπομεν ως μάλιστα την αθεότητα συνήξησεν η περί τους ξένους φιλανθρωπία και η περί τας ταφάς των νεκρών προμήθεια και η πεπλασμένη σεμνότης κατά τον βίον;

⁴⁷ Gibbon, *Η παρακμή και η πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας* (The Decline and Fall of the Roman Empire) 5:115 σημ. 24.

αιώνα.⁴⁸ Αναφέρονται στον Θεοδοσιανό Κώδικα (16.2.42/416 και 43/418), όπου λέγεται ότι τους ανατίθεται η φροντίδα των αρρώστων (που ορίζονται να φροντίζουν τα άρρωστα σώματα των αδυνάτων *qui ad curanda debiliū aegra corpora deputantur*). Προφανώς τους στρατολογούσαν από τις πιο φτωχές τάξεις της Αλεξάνδρειας, και σχημάτισαν ένα σώμα για τη μεταφορά ασθενών που τους φρόντιζαν κιάλας. Ο αριθμός τους ήταν μεγάλος (περίπου πεντακόσιοι άνδρες), υπάγονταν στην δικαιοδοσία του πατριάρχη της Αλεξάνδρειας. Οι *παραβολάνοι* ανέπτυξαν μια φήμη ότι προωθούσαν την οργανωμένη βία στις θρησκευτικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις στην Αλεξάνδρεια.⁴⁹ Στη διαμάχη μεταξύ του Κύριλλου, επισκόπου Αλεξάνδρειας, και του Ρωμαίου έπαρχου Ορέστη το 416, τρομοκρατούσαν την πόλη για να υποστηρίξουν τον Κύριλλο και κατά τη διάρκεια της εξέγερσης η διακεκριμένη ειδωλόατρης φιλόσοφος Υπατία δολοφονήθηκε από χριστιανικό όχλο.⁵⁰ Ως αποτέλεσμα ετέθησαν περιορισμοί στις δραστηριότητες τους από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο τον Β' (401–50). Αργότερα μερικοί από αυτούς τους περιορισμούς ήρθαν, όμως η τάση αυτής της τάξης για βία συνεχίστηκε, και οι *παραβολάνοι* εμφανίστηκαν στο *Latrocinium*, ή «Σύνοδο των Ληστών» στην Έφεσο 449, όπου εξανάγκασαν τους αντιπάλους τους να υποκύψουν.

Έχει συζητηθεί πολύ η ετυμολογική προέλευση του ονόματός τους. Μια άποψη που είναι ευρέως δεκτή συνδέει τον όρο με την ζωή (ψυχήν) παραβάλλεσθαι. Ήταν οι «απερίσκεπτοι γιατί διακινδύνευαν τη ζωή τους βοηθώντας τους ασθενείς. Η ίδρυση των *παραβολάνων* αποδίδεται γενικά στην περίοδο μετά τη νομιμοποίηση του Χριστιανισμού,⁵¹ όμως, αν η προτεινόμενη ετυμολογία είναι σωστή, παρέχει ένα επιχείρημα υπέρ του ότι εμφανίστηκαν σε μια εποχή λοιμού, κατά την οποία κινδύνευαν να εκτεθούν σε μια εκτάκτως μεταδοτική ασθένεια. Ο Ευσέβιος αναφέρει Χριστιανούς που σε πολλές πόλεις της ανατολής, κατά τη διάρκεια του λοιμού του 312, εκτελούσαν καθήκοντα παρόμοια με αυτά που σε μια πιο κατοπινή ημερομηνία εκτελούσαν οι *παραβολάνοι*. Γράφει «Εκτός από αυτούς που θάβανε τους νεκρούς μάζευαν έναν τεράστιο αριθμό από αυτούς που είχαν μετατραπεί σε σκιάχτρα σε όλη την πόλη και τους μοίραζαν καρβέλια(οἱ μὲν τῆ τῶν θνησκόντων (μυριάδες δ' ἦσαν οἷς οὕτως ἦν ὁ ἐπιμελησόμενος) κηδεῖα τε καὶ ταφῆ προσεκατέρου, οἱ δὲ τῶν ἀνά πᾶσαν τὴν πόλιν πρὸς τοῦ λιμοῦ κατατρυχομένων τὴν πληθύν ὑπὸ μίαν σύναξιν ἀθροίζοντες ἄρτους διένεμον τοῖς πᾶσιν).»⁵² Δε μπορούμε να πούμε αν περιγράφει μια εθελοντική προσπάθεια ή μια στην οποία χρησιμοποιήθηκαν ιατρικοί βοηθοί όπως οι *παραβολάνοι*. Ο Ευσέβιος δίνει μεγάλη έμφαση στο μεγάλο αριθμό των ασθενών και των αποθνησκόντων στον λοιμό του 312, και αυτό το γεγονός κάνει πιο πιστευτό ότι μισθώθηκε ένα σώμα ανδρών για να τους μεταφέρει και να τους φροντίσει. Οι *παραβολάνοι* είναι

⁴⁸ Για τους *παραβολάνους*, δεσΑ. Philipsborn, *Η Εταιρία των ασθενοφόρων των Παραβολάνων της Αλεξάνδρειας* ("La Compagnie d'Ambulanciers 'Parabalini' d'Alexandrie," *Byzantion* 20 (1950): 185–90; W. Schubart, "Parabalani," *Journal of Egyptian Archaeology* 40 (1954): 97–101; F. Cabrol and H. Leclercq, eds., *Dictionnaire d'archeologie chrétienne et de liturgie*, s.v. "Parabalani," 13/2, cols. 1574–8, by H. Leclercq; *DCA* 2:1551–2, s.v. "Parabolani"; and Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity* 102.

⁴⁹ Σχετικά με τη βία που ήταν χαρακτηριστικό των μεγάλων πόλεων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (ιδιαίτερα της Ρώμης, Αντιόχεια και Αλεξάνδρεια) και στις οποίες ενεπλάκησαν ομάδες όπως οι *παραβαλάνοι* και οι *fossogores*, μερικές φορές ως πράκτορες των επισκόπων τους, βλέπε Brown, *Ισχύς και Πειθώ στην Υστερή αρχαιότητα* *Power and Persuasion in Late Antiquity* 87–9, 102–3, 107–8. .

⁵⁰ Σωκράτης, *Εκκλ. Ιστορ.* 7.15. Όχλοι αποτελούμενοι από χριστιανούς μοναχούς χρησιμοποιήθηκαν από ορισμένους επισκόπους σε μεγάλες ρωμαϊκές πόλεις για να πραγματοποιήσουν βίαιες επιθέσεις σε ειδωλοατρικούς ναούς και άλλα κτίρια στα τέλη του τέταρτου αιώνα (βλ. Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity* 103–17).

⁵¹ *DCA* 2:1551–2, s.v. "Parabolani."

⁵² *Eccles. Hist.* 9.8

γνωστοί μόνο από την Αλεξάνδρεια και το πιο πιθανό ιστορικό πλαίσιο για την προέλευση του τάγματος είναι ο λοιμός των μέσων του τρίτου αιώνα. Ίσως ο Διονύσιος, για να παράσχει απλή φροντίδα στους εξαιρετικά μεγάλους αριθμούς των ασθενών, χρησιμοποίησε ανέργους για να εκτελέσει μια καλοπροαίρετη εργασία που είχε ξεπεράσει τους εθελοντικούς πόρους της εκκλησίας. Η δημιουργία ενός σώματος προσωπικού για την μεταφορά ασθενών θα είχε, φυσικά ως σκοπό μια προσωρινή λύση. Ωστόσο, ακόμη κι αν δεν υπήρχε άμεση συνέχεια, αυτό που προοριζόταν ως αυτοσχεδιασμός μπορεί να ήταν προπομπός μεταγενέστερων οργανώσεων ιατρικών συνοδών όπως οι παραβολάνοι στην Αλεξάνδρεια.

Αν και το έργο των μεγάλων αστικών εκκλησιών κατά τη διάρκεια του λοιμού γινόταν σε ad hoc βάση, πιθανότατα δεν θα ήταν τόσο αποτελεσματικό αν δεν υπήρχε ήδη ένα σύστημα ενοριακής φροντίδας των ασθενών. Πράγματι, η σημασία που αποδίδεται στην εθελοντική ευεργεσία από την πρώιμη εκκλησία συσκοτίζει τον υψηλό βαθμό οργάνωσης που αναπτύχθηκε στην περίοδο προ-Κωνσταντίνου. Και η ιδιοφυΐα της εκκλησίας στην προσαρμογή της στις αυξανόμενες απαιτήσεις για τις φιλανθρωπικές της δραστηριότητες δεν είναι πουθενά πιο εμφανής όσο στο ενδιαφέρον της για τους φτωχούς και τους αρρώστους. Ακόμη και στα πιο πρώιμα της στάδια η επιτυχία της εκκλησίας στη φροντίδα των ασθενών εξαρτιόνταν από τα καλά καθορισμένα καθήκοντα των ηγετών της και στην εμπλοκή των λαϊκών. Η Χριστιανική ιατρική φιλανθρωπία χάρισε μια ανακουφιστική φροντίδα, που μπορούσαν να δώσουν μέσα στα όρια των ικανοτήτων τους, αυτοί που δεν είχαν ιατρική εκπαίδευση. Αλλά δεν πρέπει κάποιος να τραβήξει τις γραμμές πολύ ευδιάκριτα, καθώς πρέπει να δοθεί η θεραπεία όταν είναι απαραίτητη ή διαθέσιμη. Ο Rodney Stark συζητά το ότι, αφού η ειδωλολατρική κοσμοθεωρία δεν είχε την έννοια της κοινωνικής υπηρεσίας και της κοινωνικής ομοψυχίας, «όταν χτυπούσε μια καταστροφή οι Χριστιανοί ήταν καλύτεροι στο να την αντιμετωπίσουν, και αυτό είχε ως αποτέλεσμα *μεγαλύτερους ρυθμούς επιβίωσης*.»⁵³ Η ανακουφιστική φροντίδα που πρόσφεραν στους αρρώστους, ακόμη και η απλή προμήθεια τροφής και νερού, χωρίς εξειδικευμένη ιατρική φροντίδα, θα μείωνε σημαντικά τη θνησιμότητα. Γράφει «οι σύγχρονοι ιατρικοί ειδήμονες, πιστεύουν ότι μια ευσυνείδητη περιποίηση *χωρίς οποιαδήποτε φάρμακα* θα μπορούσε να κόψει το ρυθμό θνησιμότητας κατά τα δύο τρίτα ή ακόμη περισσότερο.»⁵⁴ Καμία φιλανθρωπική φροντίδα κανενός είδους, δημόσια ή ιδιωτική, δεν υπήρχε εκτός από τη χριστιανική διακοινωνική μέριμνα γιατί δεν υπήρχε θρησκευτική, φιλοσοφική ή κοινωνική βάση γι' αυτήν. Όχι μόνο επιβίωσαν σημαντικοί αριθμοί Χριστιανών, αλλά αφού η φροντίδα για τους ασθενείς δινόταν και στους ειδωλολάτρες, σίγουρα η ευγνωμοσύνη θα είχε μεγάλη επίδραση στην δημόσια στάση προς τον Χριστιανισμό. Ο αριθμός των Χριστιανών αυξήθηκε κατά τη διάρκεια του λοιμού ως αποτέλεσμα της παρακμής των παραδοσιακών κοινωνικών δεσμών και της δημιουργίας νέων δεσμών μεταξύ επιζώντων ειδωλολατρών και χριστιανών, με αποτέλεσμα μεγάλους αριθμούς μεταστροφών.⁵⁵

Το διακοινωνικό μοντέλο της φιλανθρωπίας ήταν καλά προσαρμοσμένο στους τρεις πρώτους αιώνες του Χριστιανισμού, όταν η αστική συνάθροιση ήταν το εστιακό σημείο του κινήματος. Προτείνω ότι ήταν ο μεγάλος λοιμός των μέσων του τρίτου αιώνα ο παράγοντας που έδωσε στην εκκλησία τη μεγαλύτερη ευκαιρία για την ευρεία επέκταση της ιατρικής

⁵³ Stark 74–5. Τα πλάγια γράμματα οφείλονται στον Stark.

⁵⁴ Δες τη συζήτηση του για τις διαφορές στη θνησιμότητα (αυτόθι, 88–91) αναφορά στο 89. Τα πλάγια γράμματα είναι του Stark.

⁵⁵ Αυτόθι, 91-4

φιλανθρωπίας. Η διακονία του Χριστιανισμού προς τους αρρώστους είχε μέχρι τώρα κατευθυνθεί εσωτερικά, κυρίως στους δικούς του οπαδούς. Όλο και περισσότερο η χριστιανική ιατρική φροντίδα εστιάστηκε προς τα έξω, τώρα διευρύνθηκε για να συμπεριλάβει πολλούς που ήταν θύματα του λοιμού. Η δομή της διοίκησης ήδη υπήρχε. Οι διάκονοι, βοηθούμενοι από άνδρες σε κατώτερες βαθμίδες του κλήρου, φρόντιζαν σε τακτική βάση σε μια ευρεία κλίμακα τους ασθενείς, ενώ οι πρεσβύτεροι και οι επίσκοποι είχαν αποκτήσει εμπειρία στη διαχείριση μεγάλων ποσών χρημάτων από τη συλλογή και τη διανομή ελεημοσύνης. Είτε χρησιμοποιούσαν είτε όχι το σώμα του ιατρικού προσωπικού που μισθοδοτείτο για ιατρικές και ενταφιαστικές υπηρεσίες,⁵⁶ η ενεργητική ανταπόκριση των επισκόπων στο λοιμό σηματοδότησε, πιστεύω, μια σημαντική πρόοδο στην αντίληψη της εκκλησίας για ιατρική φιλανθρωπία. Τα στοιχεία δείχνουν ότι για πρώτη φορά η εκκλησία συνέλαβε τη διακονία της στους άρρωστους ως μια διακονία που περιλάμβανε και ειδωλολάτρες και τους χριστιανούς χωρίς διάκριση.

Τόσο αργά όσο στο μέσο του τέταρτου αιώνα η έννοια του να αγαπάς τους πτωχούς (φιλόπτωχος) ήταν κάτι το καινούριο στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο, χωρίς να υπάρχουν προηγούμενα στην κλασική ιδέα της φιλανθρωπίας.⁵⁷ Η οργανωμένη φροντίδα για τους φτωχούς ήταν κάτι που ήταν αντίθετο με τα πρότυπα της αστικής ευεργεσίας, σύμφωνα με τα οποία η βοήθεια διανεμόταν από δημόσιους ευεργέτες σε όλους τους πολίτες εξίσου χωρίς να δίνεται σημασία στον πλούτο ή στην κοινωνική τους θέση. Μέσα στο κλασικό σχήμα του ευεργετισμού, οι πλούσιοι έδειχναν τον αστικό πατριωτισμό τους προς την πόλη καθώς μοιράζονταν τον πλούτο τους, όχι με τους φτωχούς αλλά με τους συμπολίτες τους. Όταν η αίσθηση της κοινότητας που υπήρχε μέσα στην πόλη-κράτος εξασθένησε στην ύστερη αρχαιότητα, η παλιά ιδεολογική βάση για τον ευεργετισμό αντικαταστάθηκε από τη νέα ιδεολογία της ιδιωτικής φιλανθρωπίας, στην οποία μια ομάδα εντός της κοινωνίας υψωνόταν πάνω από τις υπόλοιπες ως αποδέκτης της φιλανθρωπίας. Η εισαγωγή νέων ιδεών της ελεημοσύνης, που είχαν την προέλευσή τους στις αρχαίες αρχές της Εγγύς Ανατολής (εβραϊκές και χριστιανικές) παρά στις ελληνορωμαϊκές αξίες, οδήγησε σε έναν επαναπροσδιορισμό των φτωχών με χριστιανικούς όρους.⁵⁸ Μια συγκεκριμένη ομάδα που ορίζεται ως «οι φτωχοί» δεν είχε προηγουμένως υπάρξει στο κοινό όσο η κοινότητα θεωρούνταν ένα συλλογικό σύνολο, ένα στο οποίο όλοι οι πολίτες της πόλης (αλλά όχι οι ξένοι) συμμετείχαν σε δημόσιες ευεργεσίες.⁵⁹ Η Evelyne Patlagean υποστηρίζει ότι αυτή η εγκατάλειψη του πολιτικού μοντέλου της ευεργεσίας για ένα πιο στενά καθορισμένο συνοδεύτηκε από την τεράστια αύξηση των αστέγων φτωχών που άρχισαν να

---

⁵⁶ Suggested by Philipsborn, "La Compagnie d'Ambulanciers" 185–90. While this is plausible, it cannot be proven.

⁵⁷ Brown, *Poverty and Leadership* 1–44, especially 3.

⁵⁸ Ο Μπράουν υποστηρίζει ότι η νέα χριστιανική έμφαση στην αγάπη για τους φτωχούς εισήγαγε στην κλασική κοινωνία έναν ορισμό της Εγγύς Ανατολής, στον οποίο οι φτωχοί οριζόντουσαν δικαστικά και όχι οικονομικά ως μια τάξη «αδυνάτων» που αναζητούσαν δικαιοσύνη από έναν ανώτερο, σε αυτή την περίπτωση τον επίσκοπο, που αναδείχθηκε προστάτης των αδυνάτων και των αναξιοπαθούντων («των φτωχών»). Είναι η εικόνα των φτωχών στις εβραϊκές γραφές (ό.π., 69–71).

⁵⁹ Στα Ελληνικά, υπάρχουν διάφορες λέξεις που χρησιμοποιούνται για να δείξουν δύο είδη φτώχειας: *πένης*, που σημαίνουν τον εργαζόμενο φτωχό, και τον *πτωχό*, που σημαίνει κάποιον πτωχευμένο και που εξαρτιόνταν από άλλους για στήριξη (E. Patlagean, "The Poor," in *The Byzantines*, ed. G. Cavallo, trans. T. Dunlap, T. L. Fagan, and C. Lambert, 15–16; cf. Arndt and Gingrich, *A Greek-English Lexicon*, s.v. *πένης* and *πτωχός*). Η δεύτερη (*πτωχός*) ήλθε ως σημαντική στην γλώσσα της Χριστιανικής φιλανθρωπίας.

συνωστίζονται στις πόλεις από την ύπαιθρο των ανατολικών επαρχιών, δημιουργώντας μια κρίση μετά το 450.⁶⁰ Ο Peter Brown πιστεύει ότι δεν υπήρξε δημογραφική κρίση. Οι φτωχοί δεν ήταν ζητιάνοι αλλά *déclassés* (που είχαν ξεπέσει στην τάξη), που υπήρχαν πάντα στην κλασική κοινωνία αλλά ήταν αόρατοι για τις ανώτερες τάξεις.⁶¹ Πολλοί από τους νέους φτωχούς ήταν πιθανώς άστεγοι μετανάστες, αν και κάποιοι ήταν απλώς άνθρωποι που βρέθηκαν σε δύσκολες συνθήκες. Ο αριθμός τους περιλάμβανε διακεκριμένους πρόσφυγες, αλλά αν δεν ήταν πολίτες, δεν είχαν ιδιότητα μέσα στην πόλη.⁶² Οι πλούσιοι ειδωλόατρες συνέχισαν φυσικά να ασπάζονται την παραδοσιακή κλασική άποψη ότι οι φτωχοί ήταν παθητικοί αποδέκτες της μοίρας και τους θεωρούσαν τιποτένιους και περιφρονητέου χαρακτήρα. Οι χριστιανοί, επηρεασμένοι από πολλά βιβλικά κείμενα που μιλούσαν για το καθήκον της φροντίδας των φτωχών, τους έβλεπαν αντ' αυτού ως ιδιαίτερα ευλογημένους από τον Θεό, με ιδιαίτερη χάρη και ότι εξακολουθούν να φέρουν την Εικόνα του Θεού (*imago Dei*). Θεωρούσαν ότι όταν δίνουν σ' αυτούς ήταν σαν να δίνουν στον Χριστό, και ότι η φιλανθρωπία προς τους φτωχούς ήταν σαν να δείχνουν την αγάπη τους προς τον Σωτήρα τους. Και οι δότες και οι δέκτες ήταν πια σύνδουλοι, ένα θέμα που το βρίσκει κανείς στα κηρύγματα της εποχής.⁶³ Εξ ου και οι χαρακτηριστικές χριστιανικές ιδέες της φιλανθρωπίας, οι οποίες δεν είχαν αναγνωριστεί από το κοινό μέχρι τα μέσα του τέταρτου αιώνα, για πρώτη φορά στην κλασική κοινωνία προσδιόρισαν και εξύψωσαν τους προηγουμένως αόρατους φτωχούς ως μια συγκεκριμένη ομάδα.

---

⁶⁰ Patlagean, *Οικονομική Φτώχεια και Κοινωνική Φτώχεια* *Pauvreté économique et pauvreté sociale* 185–8, 231–5 and 423–32; idem, “The Poor” 18–19

⁶¹ Brown, *Poverty and Leadership* 8, 91.

⁶² Αξίζει να σημειωθεί ότι η φροντίδα των φτωχών επεκτεινόταν μόνο στους φτωχούς των πόλεων. όσοι ζούσαν έξω από τις πόλεις δεν απολάμβαναν εγγύτητα στη χριστιανική θεσμική φιλανθρωπία (ό.π., 50–1)

⁶³ Finn 182–8.

Για τη Ρωμαϊκή κυβέρνηση η έμφαση που έδιναν οι Χριστιανοί στη φροντίδα των πτωχών έγινε ένας καθοριστικός παράγοντας στο να δώσει στην εκκλησία έναν αναγνωριστικό ρόλο.⁶⁴ Η πολιτεία δεν ενδιαφερόταν για τη φροντίδα των φτωχών και μετά το 313 μ.Χ. οπότε με χαρά την έδωσε στην Εκκλησία ως αντάλλαγμα για τα προνόμια που της δόθηκαν.⁶⁵ Ο Richard Finn έδειξε ότι η κεντρική θέση της ελεημοσύνης στη Χριστιανική φιλανθρωπία και η γρήγορη αύξηση των Χριστιανικών εκκλησιών μετά τη νομιμοποίηση τους, ιδιαίτερα στις μητροπολιτικές περιοχές, οδήγησε σε μια αύξηση της δυνάμεως των επισκόπων. Ο Κωνσταντίνος και οι επόμενοι αυτοκράτορες παρείχαν μεγάλες δωρεές από σιτηρά στους επισκόπους για να τα μοιράσουν και περιστασιακά παρείχαν άμεσες επιδοτήσεις.⁶⁶ Το αποτέλεσμα ήταν οι εκκλησίες να αναλαμβάνουν μέρος από τις παροχές των κεφαλαίων και μερίδια από τη βοήθεια σε τρόφιμα (Annona=φαγητό) που παραδοσιακά ήταν ένας από τους ρόλους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορικής κυβέρνησης.⁶⁷ Έχουμε μόνο μερικές υποδείξεις σχετικά με τον αριθμό που φρόντισαν. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος υπολόγισε σε ένα κήρυγμα ότι το ένα δέκατο του πληθυσμού της Αντιόχειας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ανήκει στους φτωχούς, που είναι μια στατιστική που θεωρείται πειστική από τον Peter Brown.⁶⁸ Η διαχείριση της επισκοπικής φιλανθρωπίας ήταν βασικός παράγοντας για το κύρος και τη δύναμη που απολάμβαναν οι επίσκοποι στις κοινότητές τους. Επειδή ο Κωνσταντίνος προμήθευε τροφή και ρουχισμό στους επισκόπους για να τα διανέμουν στους φτωχούς των εκκλησιών τους,⁶⁹ όλο και περισσότερο τους έβλεπαν ως μια πηγή ελεημοσύνης στις ενορίες τους και, και στην ευρύτερη κοινότητα, ως ενδιαμέσους για να κερδίζουν προστασία με τις αυτοκρατορικές αρχές. Το ανακάτεμα όλων των διαφορετικών ενδιαφερόντων της εκκλησίας και της πολιτείας οδήγησε στην «Εκχριστιανισμένο ευεργετισμό,» στον οποίο οι επίσκοποι ανέλαβαν ένα σπουδαίο ρόλο ως δημόσιοι εκπρόσωποι των φτωχών, ένα ρόλο που ταυτόχρονα με τη θέση τους ως πρωτεύοντες διανομείς των χρημάτων για τις ελεημοσύνες αύξησαν το κύρος τους και τη θέση της μέσα στην πόλη ή ακόμη και με την αυτοκρατορική κυβέρνηση.⁷⁰ Οι επίσκοποι κήρυτταν

ARCHIEP. CONSTANTINOP.

650

λεγόμενος, διὰ τὸ πολλὰκις περὶ ταύτης τῆς ὑποθέσεως εἰπὼν, μηδὲν ἄξιον ἀνύσαι τῆς παραινήσεως. Γέγονε μὲν γὰρ τι πλεόν, οὐ τοσοῦτον δὲ ὅσον ἐβουλόμην. Ὅρῳ μὲν γὰρ σπαίροντας ὑμᾶς, οὐ θαψίλει δὲ τῆ δεξιᾷ. Διὸ καὶ φοβοῦμαι μήπως καὶ φειδομένω; θερίσητε. Ὅτι γὰρ φειδομένως σπαίρομεν, ἐξετάσωμεν, εἰ δοκιᾷ, τίνας κλείουσιν ἐν τῇ πόλει, πένητες ἢ πλούσιοι· καὶ τίνας οὐτε πένητες, οὐτε πλούσιοι, ἀλλ' εἰ μὲν μέσῃ χῶραν ἔχοντες. Οἶον, ἔστι τὸ δέκατον μέρος πλουσίων, καὶ τὸ δέκατον πενήτων τῶν οὐδὲν ὅπως ἔχοντων· οἱ ἄλλοι ποὶ τῶν μέσων εἰσὶ. Διέλωμεν τοῖνον εἰς τοὺς δεομένους τὸ πᾶν πλῆθος τῆς πόλεως, καὶ ἔρθετε [658] τὴν αἰσχύνῃ ὄση. Οἱ μὲν γὰρ σφόδρα πλουτοῦντες ὀλίγοι· οἱ δὲ μετ' ἐκείνους πολλοί· πάλιν εἰ μὲν πένητες πολλῶν τούτων ἐλάττους. Ἄλλ' ἔμω; τοσοῦτων ὄντων τῶν δυναμένων τοὺς πεινῶντας τρέφειν, πολλοὶ πεινῶντες καθεύδουσιν· οὐ διὰ τὸ μὴ δύνασθαι μετ' εὐκαίως αὐτοῖς ἐπαρκεῖν τοὺς ἔχοντας, ἀλλὰ διὰ τὴν πολλὴν αὐτῶν ὀμότητα καὶ ἀπανθρωπία. Εἰ γὰρ διέλοιτο οἱ τε πλουτοῦντες, οἱ τε μετ' ἐκείνους, τοὺς δεομένους ἄρτων καὶ ἐνδυμάτων, μόλις ἂν πενήτην ἀνδράσιν ἢ ἑκατὸν λάχοι πένη; εἰς. Ἄλλ' ὅμως καὶ ἐν τοσαύτῃ ἔφθο-

Εικόνα 1 Αριθμός πλουσίων και φτωχών στην Αντιόχεια κατά τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο

⁶⁴ Brown, *Φτώχεια και Ηγεσία* (Poverty and Leadership) 31· στην θεσμοθέτηση της Χριστιανικής φιλευσπλαχνίας, δες P. Garnsey and C. Humfress, *Η Εξέλιξη του κόσμου της ύστερης αρχαιότητας* (The Evolution of the Late Antique World) 123–31.

⁶⁵ Ο A. H. M. Jones υποστηρίζει ότι ο Χριστιανισμός ήταν ιδιαίτερα ελκυστικός στους φτωχούς και κατώτερες τάξεις στις πόλεις του τέταρτου αιώνα (*Το κοινωνικό υπόβαθρο της μάχης μεταξύ ειδωλολατρίας και Χριστιανισμού* «The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity», στο Momigliano, *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century* 17–37)

⁶⁶ Finn 32.

⁶⁷ Αυτόθι, 108-15

⁶⁸ Homiliae in Matthaem 66.3· Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity* 94.

⁶⁹ Για τις πηγές, δες Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity* 98 n. 146.

⁷⁰ Σχετικά με τον όρο «εκχριστιανισμός του ευεργετισμού», βλέπε Brown, *Poverty and Leadership* 77; σχετικά με τον χριστιανικό ευεργετισμό ως συνέχεια του παγανιστικού ευεργετισμού, βλέπε Garnsey

συχνά για την αναγκαιότητα να δίνονται ελεημοσύνες⁷¹ και χρησιμοποιούσαν χρήματα από συνεισφορές, λογίες και κληρονομίες των πλουσίων, μαζί με δημόσια χρήματα, για να διατηρήσουν μια εκτεταμένη διακονία για τους φτωχούς στη διανομή των δωρεών και το κτίσιμο κτιρίων για μόνιμα ιδρύματα όπως νοσοκομεία.⁷² Αυτό που κάποτε ήταν ένας σημαντικός ρόλος της πολιτείας *state*—η διανομή των ευεργετημάτων—όλο και περισσότερο αναλήφθηκε από την εκκλησία στον τέταρτο αιώνα με αντάλλαγμα την εξαίρεση από φόρους. Τα χρόνια από το 320 μέχρι το 420 σημείωσαν την αύξηση και ανάπτυξη αυτού του νέου ρόλου, που έφτασε στην πλήρη του ανάπτυξη μεταξύ 451 και 565 μ.Χ.⁷³ Η «αγάπη των φτωχών» έγινε μια δημόσια αρετή που αναμενόταν ακόμη και από τους αυτοκράτορες (αλλά όχι από τους αξιωματούχους τους, στους οποίους δεν είχε επιβληθεί μια τέτοια προσδοκία), ενώ το κύριο καθήκον του επισκόπου στους αιώνες που ακολούθησαν θεωρήθηκε ότι ήταν η φροντίδα για «τους φτωχούς», ένας όρος που ήρθε για να δηλώσει τους αδύναμους.⁷⁴ Οι κατώτερες τάξεις στην πόλη, απόκτησαν μια ταυτότητα ξεχωριστή που οριζόταν για πρώτη φορά, ως αυτοί που αξίζουν την βοήθεια που προηγουμένως ανήκε σε όλους τους πολίτες, τον δήμο, και αυτοί αντικατέστησαν τον δήμο.⁷⁵ Αυτό το κίνημα που λίγο προσέχθηκε σημειώνει μια από τις πραγματικά επαναστατικές αλλαγές στα συναισθήματα των ανθρώπων στη Δυτική ιστορία και συνιστά ένα σημαντικό χαρακτηριστικό στη μετάβαση από την κλασική στη Χριστιανική κοινωνία.⁷⁶

---

and Humfress, *Evolution of the Antique World* 115–23. Ο Μπράουν υποστηρίζει (41–42) ότι η ανακούφιση από την πείνα του Βασιλείου που προηγήθηκε της ίδρυσης των Βασιλείων: σε αντάλλαγμα για τη δέσμευση να αναλάβει την ανακούφιση από την πείνα, στον Βασίλειο παραχωρήθηκαν ορισμένα προνόμια από τον Κωνσταντίο Β΄, τα οποία θα περιλάμβαναν διαγραφή φόρων. . Αναδείχτηκε ως «ο νέου τύπου ευεργέτης μιας χριστιανικής πόλης στην ώρα της ανάγκης» και βοήθησε τον αυτοκράτορα να διατηρήσει τον απειλούμενο κοινωνικό ιστό (42). Τα στοιχεία είναι περιστασιακά και η ανακατασκευή του Μπράουν εξαρτάται από τη χρονολόγηση της ανακούφισης της πείνας του Βασιλείου στο 370.

⁷¹ Ο Γρηγόριος Νύσσης έγραψε τρία πολύ γνωστά «κηρύγματα για τους φτωχούς». Είναι η Ομιλία 14, *περί φιλοπτωχίας*, επίσης γνωστή ως *πτωχοτροφίας*, που συντάχθηκε μεταξύ 365 και 372 μ.Χ. και δύο ακόμη κηρύγματα μεταξύ 372 και 382 μ.Χ. Τα κηρύγματα αυτά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί δίνουν το ιδεολογικό πλαίσιο για την ίδρυση του νοσοκομείου τους Βασιλείου (δες Holman, *Η Θεραπεία του Κοινωνικού Λεπρού* «Healing the Social Leper» 283–309).

⁷² Η Susan Holman παρατηρεί ότι οι Καππαδόκες ενσωμάτωσαν τις αξίες του κλασικού πολιτισμού στην ρητορική τους για την ανακούφιση των πτωχών με το οικειοποιούνται έννοιες που ήδη υπήρχαν· όπως observes that the Cappadocians incorporated the values of classical culture into their rhetoric of poor relief με την οικειοποίηση των ήδη υπάρχουσών εννοιών, όπως η πατρωνία, η συγγένεια και η ανταλλαγή δώρων. Με αυτόν τον τρόπο δημιούργησαν μια νέα ταυτότητα του πολίτη για τους φτωχούς (“The Entitled Poor” 481).

⁷³ Patlagean, “The Poor” 20.

⁷⁴ Αυτόθι, 89, 1, και 45. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος είδε τον εαυτό του ως πρεσβευτή των φτωχών (Περί Ελεημοσύνης 1).

⁷⁵ Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity* 99.

⁷⁶ f. αυτόθι., 8 και 110–1.

Η προέλευση του Νοσοκομείου

Η αντίληψη της Εκκλησίας για τη φροντίδα «των φτωχών» ήταν βασική για την ίδρυση των πρώτων νοσοκομείων. Το νοσοκομείο, ήταν στη σύλληψη του και στην προέλευση του, ένα ξεκάθαρα Χριστιανικό ίδρυμα, που είχε τις ρίζες του στις Χριστιανικές έννοιες της φιλευσπλαχνίας και της φιλανθρωπίας.⁷⁷ Δεν υπήρχαν στον Αρχαίο κόσμο προ-Χριστιανικά ιδρύματα που υπηρετούσαν το σκοπό για τον οποίο ιδρύθηκαν τα Χριστιανικά Νοσοκομεία, δηλαδή να προσφέρουν φιλανθρωπική βοήθεια, και ιδιαίτερα φροντίδα υγείας, σ' αυτούς που είχαν ανάγκη.⁷⁸ Καμία από τις πρόνοιες για τη φροντίδα της υγείας στους κλασικούς χρόνους που έχουν προταθεί ως πρώιμα υποδείγματα —θεραπευτήρια για στρατιώτες ή για δούλους (*valetudinarian*=θεραπευτήρια), οι ναοί του Ασκληπιού (*ασκληπιεία*), ιατρεία, ή δημόσιοι ιατροί (*αρχίατροι* *archiatri*)—θύμιζαν τα νοσοκομεία όπως αναπτύχθηκαν στο τέλος του τετάρτου αιώνα. Τα Ρωμαϊκά θεραπευτήρια, που ονομαζόντουσαν *valetudinaria*, που συντηρούνταν από λεγεώνες και μεγάλους δουλοκτήτες, έχουν τις περισσότερες φορές προσαχθεί ως παράλληλα ή πρόδρομοι. Όμως πρόσφεραν ιατρική βοήθεια σε έναν περιορισμένο αριθμό ανθρώπων (στρατιώτες και δούλους) και ποτέ δεν ήταν διαθέσιμα για το κοινό. Επιπλέον δημιουργήθηκαν για οικονομικούς λόγους, όχι ως φιλανθρωπικά ιδρύματα.⁷⁹

Ο Μοναχισμός των κοινοβίων ή κοινοτήτων είχε εξ αρχής θέσει σε προτεραιότητα την πρακτική φιλανθρωπία όλων των ειδών, ιδιαίτερα την ιατρική φιλανθρωπία, και η αύξηση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων συνέβη παράλληλα με την ανάπτυξη του μοναστηριακού κινήματος. Έτσι το πτωχοκομείο (*πτωχοτροφίον*, *πτωχίον*), που εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 340 στην Κωνσταντινούπολη και αλλού, δεχόταν τόσο τους ασθενείς όσο και τους υγιείς φτωχούς. Στις αρχές της δεκαετίας του 380 (αλλά και ίσως στη δεκαετία του 330

---

⁷⁷ Για την προέλευση του νοσοκομείου, δες G. E. Gask και J. Todd, "The Origin of Hospitals," in *Science, Medicine, and History: Essays on the Evolution of Scientific Thought and Medical Practice Written in Honour of Charles Singer*, ed. E. A. Underwood, 1:122–30; T. S. Miller, *Η Γένεση των Νοσοκομείων στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία* (The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire,) 2d ed.; G. B. Risse, *Επιδιορθώνοντας Σώματα, Σώζοντας Ψυχές : Μια ιστορία των νοσοκομείων* (Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals) 69– 116; N. Allan, *Από το Άσυλο στο Νοσοκομείο στη Μέση Ανατολή: Μια περίπτωση συνέχειας και αλλαγής στην Υστερη Αρχαιότητα* ("Hospice to Hospital in the Near East: An Instance of Continuity and Change in Late Antiquity,") *BHM* 64 (1990): 446–62; G. Harig, *Προς το 'Νοσοκομείο' των Προβλημάτων* ("Zum Problem 'Krankenhaus' in der Antike,") *Klio* 53 (1971): 179–95; and Crislip 100–42.

⁷⁸ Οι πιο πρόσφατοι ιστορικοί των νοσοκομείων έχουν συμφωνήσει σ' αυτό το σημείο: δες Gask & Todd, *Η προέλευση των νοσοκομείων* ("The Origins of Hospitals") 122–5; Miller, *Η Γένεση του Νοσοκομείου* (The Birth of the Hospital) 30–49; Risse, *Επιδιορθώνοντας Σώματα, Σώζοντας Ψυχές* (Mending Bodies, Saving Souls) 38–59; Crislip 120–8' και P. Horden, *Το Χριστιανικό Νοσοκομείο στην Υστερη Αρχαιότητα: Χάσμα ή γέφυρα* ("The Christian Hospital in Late Antiquity: Break or Bridge?") στο *Υγεία-Ασθένεια: Πολιτιστική Μεταφορά Ιατρικής Γνώσης από την Υστερη Αρχαιότητα στην σύγχρονη εποχή* (Gesundheit—Krankheit. Kulturtransfer medizinischen Wissens von der Späntantike bis in die Frühe Neuzeit), ed. F. Steger and K. P. Jankrift, 88, 92. Ο Loewenberg δε βρήκε παραδείγματα είτε στην Εβραϊκή Γραφή είτε στην Ταλμουδική βιβλιογραφία για Ιουδαϊκή ιδρυματική μέριμνα για τους ασθενείς (Loewenberg, *Από τη Φιλανθρωπία στην Κοινωνική Δικαιοσύνη* [From Charity to Social Justice] 146–7); πρβ Horden, *Χριστιανικό Νοσοκομείο στην Υστερη Αρχαιότητα* "Christian Hospital in Late Antiquity" 90–2.

⁷⁹ Τα *Valetudenaria* για τους δούλους ή για τους στρατιώτες λιγότεψαν στον τρίο αιώνα και τελικά εξαφανίστηκαν τελείως όταν οι δουλοπάροικοι (*coloni*) αντικατέστησαν τους δούλους και αναδιοργανώθηκε ο Ρωμαϊκός στρατός (Horden, "Christian Hospital in Late Antiquity" 89–90).

⁸⁰⁾ ξενώνες που φρόντιζαν για τους ασθενείς είχαν συνδεθεί με εκκλησίες στην πρωτεύουσα.⁸¹ Ιδρύθηκαν ξεχωριστά ιδρύματα για τα ορφανά (*ορφανοτροφεία*), βρέφη (*βροφοτροφεία*), τους ηλικιωμένους (*γεροντοκομεία*), λεπρούς (*κελυφοκομεία*), και πτωχούς ταξιδιώτες (*ξενοδοχεία*). Μόλις στα τέλη του τέταρτου αιώνα οργανώθηκαν τα Χριστιανικά νοσοκομεία. Ήταν γνωστά με διάφορα ονόματα (νοσοκομεία, ξενώνες) που διαχωρίστηκαν ως νοσοκομεία.⁸²

«Το να παρευρεθείς στη γέννηση του νοσοκομείου», γράφει ο Βίβιαν Νάτον, «εξαρτάται τελικά από ένα ζήτημα λεκτικού ορισμού». ⁸³ Ο Andrew Crislip προσδιορίζει τρία απαραίτητα χαρακτηριστικά: εγκαταστάσεις νοσηλείας, επαγγελματική ιατρική περίθαλψη για ασθενείς και φιλανθρωπική φροντίδα.⁸⁴ Και τα τρία βρέθηκαν στο πιο γνωστό, και πιθανώς το παλαιότερο, νοσοκομείο, τη **Βασιλειάδα**, που ξεκίνησε περίπου το 369 και ολοκληρώθηκε περίπου το 372 από τον Μέγα Βασίλειο, ο οποίος επρόκειτο να γίνει επίσκοπος Καισάρειας (σημερινή Καϊσίρλι), στην Καππαδοκία (σημερινή Τουρκία). ⁸⁵ Η ιδέα του Βασιλείου να ιδρύσει ένα νοσοκομείο (ή όπως ο ίδιος ο Βασίλειος το ονόμασε πτωχοκομείο [πτωχοτροφείο]) το οποίο αναπτύχθηκε αρχικά από μια πείνα στο 368/69 (ή ίσως στο 369/70), κατά την οποία είχε οργανώσει διανομή τροφίμων.⁸⁶ Το νοσοκομείο του, το οποίο ίδρυσε έξω από την Καισάρεια, απασχολούσε ένα τακτικό ιατρικό προσωπικό που ζούσε επί τόπου και που παρείχε όχι μόνο χριστιανική βοήθεια στους ασθενείς αλλά και ιατρική περίθαλψη σύμφωνα με την παράδοση της κοσμικής ελληνορωμαϊκής ιατρικής.⁸⁷ Περιλάμβανε ένα ξεχωριστό τμήμα για κάθε μία από τις έξι ομάδες: τους φτωχούς, τους άστεγους και τους ξένους, τα ορφανά και τα νεογέννητα, τους λεπρούς, τους ηλικιωμένους και ανάπηρους και τους άρρωστους.⁸⁸ Τα κελυφοκομεία στέγαζαν τους λεπρούς, που συγκεντρώνονταν από την ύπαιθρο γύρω από την Καισάρεια σε ένα μέρος όπου μπορούσαν να τους φροντίζουν. Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός μας άφησε μια σύγχρονη, αν και κάπως εξιδανικευμένη, περιγραφή της Βασιλειάδας, στην οποία αντιπαραβάλλει τη θεραπεία που δέχονταν οι άρρωστοι (ιδιαίτερα οι λεπροί, οι «κατ' εξοχήν πτώχοι»⁸⁹) με την προηγούμενη κατάστασή τους. Ο Γρηγόριος το περιγράφει: *Τί ἔτι; Καλὸν φιλανθρωπία καὶ πτωχοτροφία καὶ τὸ τῆς ἀνθρωπίνης ἀσθενείας βοήθημα. Μικρὸν ἀπὸ τῆς πόλεως πρόελθε, καὶ θέασαι τὴν καινὴν πόλιν, τὸ τῆς εὐσεβείας ταμεῖον . . . ἔν ᾧ νόσος φιλοσοφεῖται καὶ συμφορὰ μακαρίζεται καὶ τὸ συμπαθὲς δοκιμάζεται . . . Οὐκ ἔτι πρόκειται τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν θέαμα δεινὸν καὶ ἔλεεινόν, ἄνθρωποι νεκροὶ πρὸ θανάτου καὶ τετελευτηκότες τοῖς*

⁸⁰ V. Nutton, Ανασκόπηση του *Η Γέννηση του Νοσοκομείου στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία* (The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire) του Timothy S. Miller, *Medical History* 30 (1986): 219.

⁸¹ J. N. D. Kelly, *Golden Mouth: Η Ιστορία του Ιωάννου Χρυσοστόμου, Ασκητής, Κήρυκας, Επίσκοπος* (The Story of John Chrysostom, Ascetic, Preacher, Bishop) 120.

⁸² Miller, *The Birth of the Hospital* 23–9. Το γεγονός ότι τα ονόματα για πολλά από τα Χριστιανικά ιδρύματα ήταν νεολογισμοί, τόσο στα Ελληνικά όσο και τα Λατινικά δείχνει ότι ήταν νέοι όροι (Veyne, *Bread and Circuses* 33 and 63 n. 45). Γρηγόριος Ναζιανζηνός Ομιλία 43 για Βασίλειον 63.,

⁸³ Nutton, *Essay Review* 219

⁸⁴ Crislip 101–2.

⁸⁵ Basil, *Epistles* 94, 150, 176. See P. Rousseau, *Basil of Caesarea* 139–44; Miller, *The Birth of the Hospital* 74–5, 85–8; Crislip 103–20. Γρηγόριος Ναζιανζηνός Ομιλία 43 για Βασίλειον 63. *Τί ἔτι; Καλὸν φιλανθρωπία καὶ πτωχοτροφία καὶ τὸ τῆς ἀνθρωπίνης ἀσθενείας βοήθημα. Μικρὸν ἀπὸ τῆς πόλεως πρόελθε, καὶ θέασαι τὴν καινὴν πόλιν, τὸ τῆς εὐσεβείας ταμεῖον, Σωζόμενος, Εκκλησιαστική Ιστορία* 6.34.9. *προέστη δὲ καὶ Βασιλειάδος, ὃ πτωχῶν ἔστιν ἐπισημότατον καταγώνιον, ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Καισαρείας ἐπισκόπου οἰκοδομηθέν, ἀφ' οὗ τὴν προσηγορίαν τὴν ἀρχὴν ἔλαβε καὶ εἰσέτι νῦν ἔχει*

⁸⁶ Για την ημερομηνία (αν ήταν 368, 369, or 370), δες Brown, *Poverty and Leadership* 41 & 126 n. 154.

⁸⁷ Γρηγόριος Ναζιανζηνός Ομιλία 43

⁸⁸ Crislip 105–18.

⁸⁹ Patlagean, “The Poor” 23.

πλείστοις τοῦ σώματος μέλεσιν, ἀπελαυνόμενοι πόλεων, οἰκιῶν, ἀγορῶν, ὑδάτων, αὐτῶν τῶν φιλ τάτων, ὀνόμασι μᾶλλον ἢ σώμασι γνωριζόμενοι· οὐδὲ προτίθενται συνόδοις τε καὶ συλλόγοις κατὰ συζυγίαν τε καὶ συναυλίαν, μηκέτ' ἐλεούμενοι διὰ τὴν νόσον, ἀλλὰ μισούμενοι· σοφισταὶ μελῶν ἐλεεινῶν, εἴ τισι καὶ φωνὴ λείπεται. Τί ἂν ἅπαντα ἐκτραγωδοίην τὰ ἡμέτερα, οὐκ ἄρκοῦντος τοῦ λόγου τῷ πάθει; Ἄλλ' ἐκεῖνός γε μάλιστα πάντων ἔπεισεν ἀνθρώπους ὄντας ἀνθρώπων μὴ καταφρονεῖν, μηδ' ἀτιμάζειν Χριστόν, τὴν μίαν πάντων κεφαλὴν, διὰ τῆς εἰς ἐκείνους ἀπανθρωπίας· Δεν πρέπει πλέον να κοιτάμε τη φοβερὴ και αξιολύπητη θέα των ανθρώπων σαν πτώματα πριν από το θάνατο, με το μεγαλύτερο μέρος των μελών τους νεκρά, διωγμένοι από πόλεις, από κατοικίες, από δημόσιους χώρους, από υδάτινα ρεύματα. Εκείνος (Ο Βασίλειος) ήταν περισσότερο από οποιονδήποτε που έπεισε αυτούς που είναι άντρες να μην περιφρονούν τους ανθρώπους, ούτε να ατιμάζουν τον Χριστό την κεφαλή όλων με την απανθρωπιά τους προς τους ανθρώπους.»⁹⁰

Δεδομένου ότι δεν υπάρχουν παράλληλα στον κλασικό κόσμο, έχει συζητηθεί πολύ η έκταση στην οποία το νοσοκομείο σχετίζεται με τους προδρόμους του. Ο Andrew Crislip υποστηρίζει ότι το μοναστηριακό θεραπευτήριο παρείχε ένα πρότυπο για τα πρώτα νοσοκομεία που εμφανίστηκαν τη δεκαετία του 370.⁹¹ Αυτό που περιγράφει ως «έναν καινοτόμο τύπο συστήματος υγειονομικής περίθαλψης» εξελίχθηκε μέσα στα πρώτα μοναστήρια, και το οποίο ενσωμάτωνε ιατρική θεραπεία, επαγγελματίες συνοδούς και ένα αναρρωτήριο, που αυτό ήταν ένα «πρωτονοσοκομείο» που υπήρχε ήδη από το 324, όταν ο Παχώμιος ίδρυσε το πρώτο μοναστικό αναρρωτήριο. Το αναρρωτήριο ήταν πρωτοποριακό σε όλες τις υπηρεσίες που αργότερα περιλαμβάνονταν στη Βασιλειάδα, ιδιαίτερα στη δωρεάν ιατρική φροντίδα και ενδονοσοκομειακή θεραπεία, και ασθένειες που ήταν σκόπιμα στιγματισμένες. Ο Crislip γράφει «Οι ομοιότητες μεταξύ του μοναστηριακού συστήματος υγειονομικής περίθαλψης και του νοσοκομείου της ύστερης αρχαιότητας, είναι τόσο μεγάλες που δείχνουν ότι χωρίς αμφιβολία η προέλευση του νοσοκομείου βρίσκεται ακριβώς εδώ.»⁹²

Η υπόδειξη ότι το μοναστηριακό αναρρωτήριο χρησίμευσε ως πρότυπο του νοσοκομείου του Βασιλείου δεν λύνει το πρόβλημα, αλλά απλώς φέρνει το ζήτημα της καταγωγής ένα βήμα πίσω. Ο Crislip γράφει: «Μάταια αναζητούμε τη μοναστική λογοτεχνία για μια απάντηση στο ερώτημα της αναπτυξιακής προέλευσης. Οι μοναστικές πηγές δεν περιγράφουν καμία εξέλιξη στο σύστημα τους της φροντίδας για την υγεία. Δεν προσδιορίζουν κάποιο συμβάν που να είναι «κλειδί», κάποια στιγμή που να αλλάζει το τοπίο, κάποιον που να κίνησε τα νήματα πίσω από την ίδρυση του, ούτε κάποια διαδικασία βήμα-βήμα μέσα στην οποία υπήρξε μια διαδικασία επεξεργασίας της δομής. Μάλλον, οι μοναστικές πηγές λαμβάνουν το σύστημα φροντίδας της υγείας ως δεδομένο, ως ένα αναπόσπαστο κομμάτι της μοναστικής ζωής από τη 'σύλληψη' της.»⁹³ Όπως παρατηρεί ο Crislip η απάντηση βρίσκεται στο γεγονός, ότι οι μοναχοί με το να απαρνούνται τον κόσμο, εγκατέλειπαν τους δεσμούς με την οικογένεια τους και την περιουσία τους και έτσι δεν είχαν κάποια εξωτερική υποστήριξη και κοινωνική βοήθεια.⁹⁴ Κατέστη αναγκαίο να δημιουργηθεί 'εντός των τοιχών' του μοναστηριού, τόσο μια υποκατάστατη οικογένεια και

⁹⁰ Oration 20=ομιλία 43, αναφέρεται στο λεξικό DCA 1:786., s.v. "Hospitals." Για τον Βασίλειο ως προστάτη του πολίτη που εκπλήρωσε τον ρόλο που είναι εγγενής στον κλασικό ευεργετισμό, see Finn 222–36, 260.

⁹¹ Crislip 8–11

⁹² Αυτόθι 138

⁹³ Αυτόθι 40

⁹⁴ Αυτόθι 40-2

ένα εναλλακτικό κοινωνικό σύστημα για τους μοναχούς που είχαν εγκαταλείψει τις οικογένειες τους. Όμως ο Crislip υποτιμά (αν και αναγνωρίζει) έναν άλλο σημαντικό παράγοντα, δηλαδή, την εμπειρία που είχε αποκτηθεί για αρκετούς αιώνες από τη φροντίδα για τους αρρώστους που είχε κέντρο την τοπική εκκλησία (συνάθροιση), και έδωσε στους πρώτους Χριστιανούς την ικανότητα να αναπτύξουν γρήγορα στο τέλος του τέταρτου αιώνα ένα δίκτυο από ιδρύματα που λειτουργούσαν αποτελεσματικά για την προσφορά φιλανθρωπικής ιατρικής φροντίδας, πρώτα σε μοναστηριακά αναρρωτήρια και αργότερα σε νοσοκομεία.⁹⁵ Το ίδιο κάνει και ο Peter Brown, που παρουσιάζει το επιχείρημα ότι η μεταστροφή του Κωνσταντίνου «άλλαξε δραματικά την κλίμακα της Χριστιανικής φιλανθρωπίας, τη φύση των ιδρυμάτων της, και το νόημα που πήρε αυτή η φιλανθρωπία στον ακόμη κατά μέρος εκχριστιανισμένο κόσμο. Δεν ήταν πια ένα εσωστρεφές θέμα, που κατευθύνονταν προς τις ανάγκες των φτωχών.»⁹⁶ Αλλά η ιατρική φιλανθρωπία της εκκλησίας είχε πάψει να είναι εσωστρεφής μισό αιώνα πριν από τον Κωνσταντίνο. Όταν άρχισε να εμφανίζεται η έννοια του νοσοκομείου στο μέσο του τέταρτου αιώνα, αυτή όφειλε πολλά στη μακρά εμπειρία της εκκλησίας στο να φροντίζει τους ασθενείς και την προσεγμένη της οργάνωση της φιλανθρωπίας μέσα στο μέσο στην τοπική εκκλησία. Και τα δύο ήταν κληρονομίες των τριών πρώτων αιώνων του Χριστιανισμού, και χωρίς αυτές πιστεύω ότι θα ήταν αδύνατη η άμεση επιτυχία του νοσοκομείου.

Όσο υποδηλωτική και αν είναι η θεωρία του Crislip, περιέχει ένα στοιχείο συντηρητισμού. Όπως ακριβώς και το νοσοκομείο Παντοκράτορας, που ιδρύθηκε το 1136, αντιπροσώπευε το αποκορύφωμα της ανάπτυξης του βυζαντινού νοσοκομείου και σε ορισμένες ανακατασκευές της νοσοκομειακής ιστορίας ρίχνει την αναδρομική σκιά του στην πρώιμη ιστορία του ιδρύματος,⁹⁷ τόσο και η Βασιλειάδα στην Καισάρεια παίζει παρόμοιο ρόλο με το μεγαλύτερο από τα παλαιοχριστιανικά νοσοκομεία. Βέβαια το νοσοκομείο του Βασιλείου, δεν αποτελούσε το αποκορύφωμα μιας μακράς περιόδου ανάπτυξης, γιατί όπως φαίνεται ήταν το πρώτο νοσοκομείο που ιδρύθηκε. Όμως ο Crislip βλέπει το τέρμα από την αρχή: Βλέπει την ιστορία του νοσοκομείου να προχωρά προσδευτικά από το αναρρωτήριο στο μοναστήρι του Παχωμίου μέχρι τη Βασιλειάδα, ένα ίδρυμα που για τον ιστορικό καθορίζει σε τι συνίστατο ένα πρώιμο Χριστιανικό νοσοκομείο. Θέλω να κάνω την υπόδειξη, ότι η κατάσταση των ιδρυμάτων είναι ταυτόχρονα πιο περίπλοκη και πιο πολύμορφη. Ξεκινώντας από τη δεκαετία του 320 εμφανίστηκε ένας αριθμός από διάφορα ιδρύματα που ήταν αφιερωμένα σε εξειδικευμένους σκοπούς: ξενώνες για τη διευκόλυνση των ταξιδιωτών, ορφανοτροφεία για τη φροντίδα των νεογνών, σπίτια για τους ηλικιωμένους, και πτωχοκομεία για τους άπορους. Σε πολλά απ' αυτά δινόταν κάποια μορφή φυσικής φροντίδας σ' αυτούς που είχαν ανάγκη, και θα ήταν εκπληκτικό αν δεν υπήρχε διαθέσιμη μη επαγγελματική ιατρική φροντίδα όταν το απαιτούσαν οι περιστάσεις. Όμως η «εξέλιξη» του νοσοκομείου δε σταμάτησε με τη Βασιλειάδα. Πολλά από τα πιο εξειδικευμένα ιδρύματα συνέχισαν να υπάρχουν πολύ καιρό μετά το ίδρυμα του Βασιλείου. Ενώ μπορούσε να θεωρηθεί ως μοντέλο για κατοπινά νοσοκομεία, δεν άλλαξε αμέσως ούτε διέυρνε άλλα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Τα λόγια του Peregrine Horden, αν και περιγράφουν τον Παντοκράτορα, εδώ είναι πολύ ταιριαστά: «Αν θέλουμε να προσδιορίσουμε τη χρυσή εποχή πρέπει να φύγουμε από ένα μικρό αριθμό μεγαλειωδών ιδρυμάτων που παρήγαγε το Βυζάντιο. Πράγματι, πρέπει να χαμηλώσουμε το βλέμμα μας—στα πιο ταπεινά, αλλά πιο πολυάριθμα νοσοκομεία, ξενώνες, πτωχοκομεία και

⁹⁵ Όμως σημειώνει τη συνέχεια που υπήρχε μεταξύ τους (Αυτόθι, 107–8).

⁹⁶ Brown, *Poverty and Leadership* 74.

⁹⁷ Nutton, *Essay Review* 218–21.

ορφανοτροφεία, που πιθανόν σε αριθμό να ξεπερνούσαν αυτό στο οποίο υστερούσαν ατομικά σε εφόδια και προσωπικό. Η αποτελεσματική φιλανθρωπία δε χρειάζεται πάντοτε να εξαρτάται από μια περίπλοκη διαχείριση, μεγάλα ποσά χρημάτων και βιβλία με λεπτομερείς οδηγίες.»⁹⁸ Αν τονίσουμε το χάσμα που υπήρχε ανάμεσα στα πρωτονοσοκομεία που προηγήθηκαν από τη Βασιλειάδα με το πρώτο «πλήρως ανεπτυγμένο νοσοκομείο,» ερωτοτροπούμε με τον κίνδυνο να επιβάλουμε ιδεαλιστικούς ορισμούς στην ανάπτυξη του ιδρύματος.

Σε μια μελέτη προγραμματισμού ο Horden υποδεικνύει διάφορους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να προχωρήσουμε πέρα από αυτό που αποκαλεί «στοιχειώδη θετικισμό» όταν ασχολούμαστε με τη Βυζαντινή κοινωνική πρόνοια, ιδιαίτερα με την ιατρική φιλανθρωπία. Ο πρώτος είναι να «απαλλαγούμε από τις τυπολογίες των αναχρονιστικών εννοιών για τη διάκριση μεταξύ ‘φροντίδας’ και ‘θεραπείας’— ως να ήταν ικανό για θεραπεία μόνο ένα καλά ορισμένο ιατρικό επάγγελμα (που τέτοιο δεν υπήρχε στο Βυζάντιο).»⁹⁹ Η εξάσκηση της αρχαίας ιατρικής δεν μπορεί εύκολα να συμβιβαστεί με τις σύγχρονες ιδέες του ιατρικού επαγγελματισμού, ένας παράγοντας που σχετίζεται με τη διάκριση που γίνεται συχνά ανάμεσα στη φροντίδα (να προσφέρεται ανακουφιστική φροντίδα) και θεραπεία (προμήθεια ιατρικής θεραπείας). Σε μια κοινωνία όπου δεν υπήρχε εγκαθιδρυμένη ιατρική Αδειοδότηση, με τους περιορισμούς της για το ποιος θα μπορούσε να ασκήσει το ιατρικό επάγγελμα, και όπου δεν υπήρχε ένα ξεκαθαρισμένο νοσηλευτικό επάγγελμα, τα όρια ήταν ρευστά. Ενώ οι γιατροί εφάρμοζαν θεραπείες που είχαν τη βάση τους στην ιατρική του Γαληνού, While physicians applied therapies that were informed by Galenic medicine, οι θεραπείες τους μπορεί να μην διέφεραν σημαντικά από εκείνες των μοναχών που ήταν καλά ενημερωμένοι σχετικά με την ιατρική θεωρία και ειδικευμένοι στην παροχή φροντίδας. Ως εκ τούτου, μπορεί να δυσκολευτεί κανείς σε ορισμένες περιπτώσεις να διακρίνει τη θεραπεία που παρέχεται από έναν έμπειρο φροντιστή από αυτή που συνταγογραφείται από έναν γιατρό.

Για να αξιολογήσουμε τη θέση της Βασιλειάδας στην ιστορία των νοσοκομείων, χρειάζεται να ρωτήσουμε ποιο ήταν το νέο στοιχείο στη δημιουργία του Βασιλείου. Αυτό δεν ήταν το φιλανθρωπικό στοιχείο, γιατί είχαν ήδη ιδρυθεί άλλα ιδρύματα πιο περιορισμένου χαρακτήρα, έχει υποδειχθεί ότι ο μέντορας του Βασιλείου, ο Ευστάθιος του Πόντου μπορεί να είχε επηρεάσει τις ιδέες του για την ανακούφιση των πτωχών.¹⁰⁰ Κανένας από αυτούς τους τομείς στους οποίους υποδιαιρείτο η Βασιλειάδα ήταν νέος. Οι ασθενείς, οι λεπροί, οι φτωχοί, οι ταξιδιώτες, τα ορφανά και οι ηλικιωμένοι ήδη λάμβαναν φροντίδα από πιο εξειδικευμένα ιδρύματα. Η διάσωση και η φροντίδα των ορφανών και των βρεφών εθεωρούντο από τους πρώτους Χριστιανούς ως ένα ιδιαίτερο Χριστιανικό καθήκον, γιατί σε πολλές περιπτώσεις περιλάμβανε τη διάσωση της ζωής των παιδιών που είχαν αφεθεί

---

⁹⁸ P. Horden, *Το Βυζαντινό Κράτος Πρόνοιας: Εικόνα και Πραγματικότητα* (“The Byzantine Welfare State: Image and Reality,”) *Bulletin of the Society for the Social History of Medicine* 37 (1985): 9.

⁹⁹ Αυτόθι.

¹⁰⁰ Η σταδιοδρομία του Ευσταθίου και η επιρροή του στον Βασίλειο παραμένουν προβληματικές: βλ. Brown, *Poverty and Leadership* 36–9. Ο Timothy Miller (*The Birth of the Hospital* 74–85) συζητά ότι το νοσοκομείο προήλθε από τις ιατρικές φιλανθρωπικές προσπάθειες των Αρειανών εκκλησιών της Μικράς Ασίας. Παρουσιάζει τέσσερεις Αρειανούς που ίδρυσαν φιλανθρωπικά ιδρύματα που ήταν πρωτονοσοκομεία (ένας από αυτούς, ο Σαμψών, που χρονολογείται συνήθως στον έκτο αιώνα, παρουσιάζει το επιχειρήμα ότι ήταν στην πραγματικότητα στον τέταρτο). Κατά αυτής της άποψης της Αρειανής προέλευσης (που υποστηρίζεται από τον Horden, “Christian Hospital in Late Antiquity” 80–4, 86–7), βλ. Nutton, *Essay Review* 218–21, and Crislip 128–33.

έκθετα από τους γονείς τους.¹⁰¹ Επειδή το να αφήνουν έκθετα τα νεογνά ήταν ένα πολύ διαδεδομένο χαρακτηριστικό της ειδωλολατρικής κοινωνίας,¹⁰² ο αριθμός των βρεφών ήταν μεγάλος και οι Χριστιανοί άρχισαν στον τέταρτο αιώνα να αναπτύσσουν ορφανοτροφεία για τη φροντίδα τους. Αυτό που ήταν καινούργιο ήταν το 'μη επαγγελματικό προσωπικό των γιατρών και των ιατρικών συνοδών, η προσφορά ενδονοσοκομειακής περίθαλψης και η ολοκληρωμένη φύση του ιδρύματος. Όμως παρότι είχε μεγάλο μέγεθος και έκταση που την έκαναν μοναδική για την εποχή της, δεν ήταν ένα αποκλειστικά ιατρικό ίδρυμα. Χωρίς αμφιβολία είναι ένα αξιοσημείωτο σημείο προόδου στην ιατρική φροντίδα, και ίσως—αν είναι σωστή η θέση του Crislip—η Βασιλειάδα ίσως να μην ερχόταν στην ύπαρξη χωρίς το μοντέλο του μοναστηριακού αναρρωτηρίου. Το «πλήρως αναπτυγμένο νοσοκομείο» δεν αντικατέστησε αμέσως τα Χριστιανικά φιλανθρωπικά ιδρύματα ενός πιο περιορισμένου είδους. Συνέχισε να υπάρχει μια ευρεία ποικιλία από τέτοια ιδρύματα. Σίγουρα μια από τις αιτίες ήταν, ότι η δημιουργία τους εξαρτιόταν από την πρωτοβουλία ενός επισκόπου ή ενός ηγουμένου. Οι τοπικές περιστάσεις, η έκταση του οραματισμού του ιδρυτή, και η διαθεσιμότητα κεφαλαίων ήταν καθοριστικοί (και περιοριστικοί) παράγοντες. Επιπλέον όπως μας θυμίζει ο Peter Brown, η ίδρυση του νοσοκομείου ταίριαζε όμορφα στον παραδοσιακό ρόλο των ευεργετών. «Ήταν ταυτόχρονα το έργο του κοινού, της γενναιοδωρίας και μιας πράξης δημόσιας φιλανθρωπίας.»¹⁰³ Έφερε μαζί του περαιτέρω φοροαπαλλαγές και μεγάλωνε τον ρόλο του επισκόπου που το ίδρυε, ιδιαίτερα αν περιλάμβανε ένα αξιόλογο κτίριο.

Ο Horden υποδεικνύει ότι έχουμε ανάγκη να θεωρήσουμε το ερώτημα της ζήτησης εκ μέρους των ασθενών για νοσοκομεία σε «μια ανάλυση που αναγνωρίζει τη ζωτικότητα της «προχειρότητας» της οικονομίας των φτωχών, τη στενότητα χώρου στα πιο πολλά κέντρα διαμονής, και την πιθανή έλλειψη επιθυμίας για να μπει κανείς στο νοσοκομείο.» Η σημερινή εποχή έχει τον κίνδυνο να μας εξαπατήσει, καθώς ζούμε σε μια κοινωνία στην οποία τα νοσοκομεία είναι στην άμεση διάθεση. Όμως στην αρχαιότητα αυτό δεν υπήρχε, όπου δεν υπήρχαν διαθέσιμα άδεια κρεβάτια. Δεν είναι αρκετό να μετράς νοσοκομεία ή και ακόμη κρεβάτια, προειδοποιεί ο Horden, ειδικά στην ύστερη αρχαιότητα, όταν η πίεση για νοσοκομεία θα πρέπει να ήταν μεγάλη, ίσως μεγαλύτερη από ότι στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου.¹⁰⁴ Όπως και η Evelyne Patlagean, ο Andrew Crislip πιστεύει ότι στον τέταρτο αιώνα έλαβε χώρα μια τεράστια μετανάστευση των φτωχών από τις αγροτικές περιοχές προς τις πόλεις στην ανατολική Μεσόγειο και ότι υπήρξε μια επείγουσα ανάγκη για περίθαλψη των ασθενών. Έτσι τα Χριστιανικά φιλανθρωπικά ιδρύματα αντιμετώπισαν μια άμεση κοινωνική και ιατρική ανάγκη.¹⁰⁵ Ο Vivian Nutton παρατήρησε πόσο μικρά ήταν κάποια από αυτά τα ιδρύματα για μάλλον μεγάλες πόλεις και πόσο μικρό ποσοστό ασθενών μπορούσαν να φιλοξενήσουν.¹⁰⁶ Τελικά, ο Horden μας υπενθυμίζει ότι η ιατρική θεραπεία που προσφερόταν σε νοσοκομεία ήταν μόνο ένα μέρος ενός ευρύτερου ιατρικού κόσμου, που αποτελούνταν από μια ποικιλία ανθρώπων που την εξασκούσαν, θεραπευτές,

---

¹⁰¹ See J. Boswell, *Η Καλοσύνη των Ξένων* (The Kindness of Strangers) 138–79.

¹⁰² Αυτόθι 53–137. Καμιά φορά ακόμη και Χριστιανοί γονείς εγκατέλειπαν τα παιδιά τους (βλ. 177–9).

¹⁰³ Brown, *Poverty and Leadership* 35.

¹⁰⁴ Horden, *Η Βυζαντινή Κοινωνική πρόνοια: εικόνα και πραγματικότητα* (“The Byzantine Welfare State: Image and Reality”) 9.

¹⁰⁵ Crislip 132

¹⁰⁶ Nutton, *Ανασκόπηση Εργασίας* 220. Ο Peter Brown σημειώνει για τον παραγεμισμένο ξενώνα που ήταν δίπλα στο ευρύχωρο μοναστήρι του Αγίου Μαρτυρίου μεταξύ Ιερουσαλήμ και Ιεριχώ που μπορούσε να φιλοξενήσει μόνο εξήντα με εβδομήντα πρόσωπα (*Poverty and Leadership* 33 and 122 n. 115, citing Y. Magen).

και άγιοι άνθρωποι. Δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι χρόνια ή σοβαρά άρρωστοι θα θεωρούσαν το νοσοκομείο ως το θεραπευτικό μέσο της πρώτης τους επιλογής. Πράγματι, θα συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο: οι πιο πολλοί ασθενείς θα συνέχιζαν να αντιμετωπίζονται στα σπίτια τους από γιατρούς ακόμη και πολύ καιρό μετά τη γένεση των νοσοκομείων.¹⁰⁷ Οι ιστορικοί της Χριστιανικής ιατρικής φιλανθρωπίας έχουν τονίσει τη σημασία της φροντίδας υγείας, τόσο της βραχυπρόθεσμης, όσο και της μακράς διάρκειας, για τη δημιουργία του νοσοκομείου. Ο Timothy Miller υπογράμμισε την ταχεία εξάπλωση των ιδρυμάτων,¹⁰⁸ και ο Vivian Nutton σημείωσε την αλλαγή της στάσης που, «μέσα σε ένα αιώνα, έβαλε το νοσοκομείο στην πρώτη γραμμή της άμυνας κατά των ασθενειών.»¹⁰⁹ Η αξιολόγηση που κάνει κάποιος εξαρτάται από την προοπτική, βέβαια, όμως με το να εστιάσουμε την προσοχή μας στο νοσοκομείο που ίδρυσε ο Βασίλειος και τη γρήγορη αύξηση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων για τη φροντίδα και τη θεραπεία, οι σύγχρονοι ιστορικοί δεν έχουν ξεφύγει από συντηρητικές προσεγγίσεις. Το θέμα φαίνεται από το πλήθος των ορισμών που δόθηκαν στη λέξη νοσοκομείο, που εξακολουθούσε να είναι ρευστή στην ύστερη αρχαιότητα. Έτσι ο Nutton μιλά για την ανέγερση «νοσοκομείων» για τα θύματα του λοιμού στην Έδεσσα το 500/501,¹¹⁰ όταν στην πραγματικότητα, δεν ήταν παρά προσωρινά καταφύγια σε στοές, λουτρά, και άλλα δημόσια μέρη.¹¹¹ Αυτά τα καταφύγια που δημιουργήθηκαν λόγω των εκτάκτων αναγκών δύσκολα θα ταιριάζουν στον ορισμό του Crislip για νοσοκομεία, κτιζόντουσαν βιαστικά και με ένα τρόπο αυθαίρετο και όμως ιδρύθηκαν πάνω από ένα αιώνα μετά την ίδρυση του μόνιμου ιδρύματος του Βασιλείου, προς το οποίο όφειλαν πολύ λίγα ή και τίποτε. Όμως ο σκοπός τους ήταν να αντιμετωπίσουν μια άμεση ανάγκη. Μας λένε κάτι για την ιατρική φιλανθρωπία του τέλους της αρχαιότητας που δε μας λέγει η Βασιλειάδα, και είναι εξίσου ριζωμένα με αυτή της Χριστιανικής έννοιας της φιλανθρωπίας.

Ο Βασίλειος έπαιξε πρωτοποριακό ρόλο στην ένταξη των μοναστηριών στη διοικητική δομή της εκκλησίας. Έφερε τη λαύρα (μεγάλα μοναστήρια) και τον κοινοβιακό μοναχισμό σε μια στενή σχέση, δημιούργησε ένα νέο ρόλο για αυτά με το να δώσει έμφαση στην πρακτική υπηρεσία, και ανέλαβε ένα φιλόδοξο νέο πρόγραμμα ιδρυματικής φιλανθρωπίας μέσα στα μοναστήρια. Εξασφάλισε κεφάλαια για τις πρωτοβουλίες του, και εμφανίστηκαν πλούσια άτομα που άρχισαν να παίζουν ένα αυξανόμενο ρόλο στην ίδρυση νοσοκομείων.¹¹² Οι επίσκοποι των δήμων ασκούσαν από καιρό τη γενική εποπτεία των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, πολλά από τα οποία ίδρυσαν, και τα στήριζαν με εκκλησιαστικά κεφάλαια.¹¹³ Αργότερα ήρθαν στο σημείο να απολαμβάνουν τα μεγαλεία των αυτοκρατόρων.¹¹⁴ Τα Νοσοκομεία γρήγορα εξαπλώθηκαν σε όλη την Ανατολική Αυτοκρατορία στο τέλος του τετάρτου και στον πέμπτο αιώνα, καθώς οι επίσκοποι παίρνανε την πρωτοβουλία να τα ιδρύουν.¹¹⁵ Εξαπλώθηκαν στη Δυτική Αυτοκρατορία μια γενιά μετά την ίδρυσή τους στην

---

¹⁰⁷ Nutton, Essay Review 221.

¹⁰⁸ Miller, *Η γένεση του Νοσοκομείου* (The Birth of the Hospital) 26 & 98.

¹⁰⁹ Nutton, *Από τον Γαληνό στον Αλέξανδρο* "From Galen to Alexander" X 10.

¹¹⁰ Nutton, Essay Review 220. Ο Nutton σημειώνει ότι ήδη υπήρχε ένας ξενώνας, «που ο ίδιος ήταν "which was itself only a small institution in a substantial city." On the plague, see Segal, Edessa, the "Blessed City."

¹¹¹ Joshua Stylites, Chron. 26.28.41–3.

¹¹² Crislip 139–42.

¹¹³ Finn 82–8, 263.

¹¹⁴ Jones, *Η Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* (The Later Roman Empire) 1:895–901.

¹¹⁵ Ο Peter Brown δίνει τον κατάλογο 40 ξενοδοχείων που ιδρύθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και 59 ξενοδοχεία, 45 νοσοκομεία, και 22 πτωχοκομεία που ιδρύθηκαν έξω από την πόλη,

Ανατολή, αλλά λόγω οικονομικών δυσκολιών, η ανάπτυξή τους στη Δύση ήταν πολύ πιο αργή. Το αρχαιότερο νοσοκομείο της Δύσης ιδρύθηκε στη Ρώμη περί το 390 από τη Φαμπιόλα, μια αξιοσημείωτη και με ελεύθερο μυαλό ευγενή που ήταν φίλη του Ιερωνύμου. Ο Ιερώνυμος γράφει, αναμφίβολα με κάποια υπερβολή, ότι το νοσοκομείο της Ρώμης γνώρισε τέτοια επιτυχία που μέσα σε ένα χρόνο μετά την ίδρυσή του έγινε γνωστό από την Παρθία ως τη Βρετανία. Η Φαμπιόλα έχτισε το νοσοκομείο με δικά της έξοδα και εργαζόταν σ' αυτό, μαζεύοντας τους άρρωστους φτωχούς από τις πλατείες και προσωπικά φρόντιζε πολλούς απ' αυτούς. Η δική της συμμετοχή (όπως του Βασιλείου) ήταν ένας παράγοντας που ξεχώριζε τη Χριστιανική φιλανθρωπία από την ευεργετιστική φιλανθρωπία.¹¹⁶ Τα νοσοκομεία και άλλα φιλανθρωπικά ιδρύματα αναγνωρίστηκαν ως ιδιόμορφα χριστιανικά ιδρύματα και ο αυτοκράτορας Ιουλιανός (360–63 μ.Χ.) παραπονέθηκε ότι «οι ασεβείς Γαλιλαίοι υποστηρίζουν όχι μόνο τους φτωχούς τους αλλά και τους δικούς μας. Όλοι μπορούν να δουν ότι οι άνθρωποι μας στερούνται βοήθειας από εμάς». Το 362 προέτρεψε, σε επιστολή του προς τον Αρσάκιο, τον αρχιερέα της Γαλατίας, να ιδρυθούν ειδωλολατρικά φιλανθρωπικά ιδρύματα σε κάθε πόλη για όσους έχουν ανάγκη, τόσο για τους δικούς τους όσο και για τους ξένους.¹¹⁷ Ο τόνος της επιστολής καθιστά σαφές ότι το αίτημα έχει σκοπό να ανακτήσει την πρωτοβουλία από τους Χριστιανούς και όχι ότι εμπνέεται από προσωπικά φιλανθρωπικά κίνητρα. Αν και τα σχόλιά του βασίζονται στους θεσμούς που προϋπήρχαν της Βασιλειάδας, πρόθεσή του ήταν να μιμηθεί τους χριστιανούς.

Δεδομένης της μεγάλης έκτασης των εξειδικευμένων Χριστιανικών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων που είχαν το όνομα *ξενοδοχεία*, διευκρινίζουμε ότι δε φρόντιζαν όλα τους ασθενείς, και μόνο ένα μικρό μέρος τους είχε τα εφόδια για να έχουν στο προσωπικό τους γιατρούς. Ο Horden υπολογίζει ότι στην περίοδο πριν το 1204 μόνο εικοσιτρία με

μεταξύ του τέταρτου και όγδοου αιώνα (*Φτώχεια και Ηγεσία* [Poverty and Leadership] 122 n. 114, αναφέρει K. Mentzou-Meimari). Η προσπάθεια των επισκόπων να ιδρυματοποιήσουν το νοσοκομείο μπορεί να φανεί στο γεγονός ότι Συριακοί κανόνες, που προφανώς χρονολογούνται στον πέμπτο αιώνα, απαιτούσαν τα ξενοδοχεία να ιδρύονται σε κάθε πόλη της επαρχίας, όπου ο επίσκοπος έπρεπε να τοποθετεί ένα μοναχό ως επιβλέποντα (Finn 86 and n. 250, αναφέρει Vöðbus). Όμως δεν ήταν κάθε ξενοδοχείο ταυτόχρονα και νοσοκομείο κατά την ιατρική έννοια.

¹¹⁶ βλ. τις αναμνήσεις του Ιερωνύμου για τη Φαμπιόλα στην επιστολή Jerome's memoir of Fabiola in his letter to See Jerome's memoir of Fabiola in his letter to Oceanus (Epistle 77), which was written in the

year of her death (399). Basil of Caesarea personally supervised the soup kitchen that he founded and nursed lepers, giving them the kiss of peace (Gregory of Nyssa, Against Eunomius 1.103; Gregory of Nazianzus, Oration 43.64; Brown, Poverty and Leadership 40).

ου προς τον Oceanus (Επιστολή 77), που γράφτηκε στο έτος του θανάτου της (399). Ο Βασίλειος της Καισάρειας επέβλεπε προσωπικά την κουζίνα με τις σούπες που ίδρυσε και φρόντιζε λεπρούς, δίνοντας τους το φιλί της ειρήνης (Γρηγόριος της Νύσσας, Κατά Ευνομίου 1.103' Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, Ομιλία 43.64; Brown, Poverty and Leadership 40).

¹¹⁷ «Νομίζω», γράφει, «ότι, όταν συνέβαινε να παραμεληθούν και να παραβλεφθούν οι φτωχοί από τους ιερείς, οι ασεβείς Γαλιλαίοι το παρατήρησαν και αφοσιώθηκαν στην καλοσύνη» (Επιστολή 49). Σε μια άλλη επιστολή ο Ιουλιανός μιλά για την «καλοσύνη των Χριστιανών προς τους ξένους και τη φροντίδα τους για τους τάφους των νεκρών» (Επιστολή 22). See E. Kislinger, "Kaiser Julian und die (christlichen) Xenodocheia," in Byzantios: Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag, ed. W. Hörandner et al., 171–84; on the motives for Julian's philanthropic program, see Praet, "Explaining the Christianization of the Roman Empire" 104–6

εικοσιπέντε Βυζαντινά νοσοκομεία είχαν γιατρούς.¹¹⁸ Το πιο συνηθισμένο ήταν να χρησιμοποιούν *υπουργούς*, βοηθούς που δεν είχαν κάποια ιδιαίτερη ιατρική εκπαίδευση.¹¹⁹ Θα ήταν αναχρονιστικό να μιλάμε για επαγγελματικό ιατρικό «προσωπικό.» Είναι ως επί το πλείστον ότι στο Βυζάντιο βρίσκει κανείς γιατρούς, στη Δυτική Ευρώπη, εκτός από την Ιταλία, υπήρχαν λίγοι γιατροί μέχρι τα τέλη του Μεσαίωνα.¹²⁰ Τα φάρμακα ήταν χαμηλού επιπέδου, και επιπλέον οι διαθέσιμες εγκαταστάσεις ήταν πολύ περιορισμένες.¹²¹ Όμως τα νοσοκομεία φρόντιζαν για τις ψυχές καθώς και για τα σώματα. Η προσοχή που δινόταν για τη θεραπεία της ψυχής, σε κατοπινά, Δυτικά μεσαιωνικά νοσοκομεία, βασιζόταν σε μια κατανόηση του τι συνεισφορά έδινε η υγιής ψυχή στην υγεία του σώματος, και την έχουν περιγράψει ως ψυχοσωματική ιατρική. Στην παράδοση του Χριστού-ιατρού (*Christus medicus*), το να χορηγήσεις πνευματικά φάρμακα ήταν το πρώτο καθήκον των μεσαιωνικών νοσοκομείων. Οι φροντιστές της υγείας γνώριζαν τη σημασία της ανάπαυσης, της δίαιτας, και της νοσηλευτικής φροντίδας, αλλά αναγνώριζαν ότι τα «πάθη της ψυχής» ήταν σημαντικά για τη θεραπεία και ενθάρρυναν ιδιαίτερα τη χαρούμενη διάθεση.¹²² Ο Βασίλειος θεωρούσε ότι η ψαλμωδία είναι σημαντική στο να απαλύνει την ψυχή.¹²³

Τα πρώτα νοσοκομεία—αυτά της ύστερης αρχαιότητας—προήλθαν από το κίνημα του μοναχισμού, και η ύπαρξη σε ευρεία κλίμακα μοναστικών ταγμάτων παρείχε μεγάλο μέρος του προσωπικού για να στελεχώσει τα ιατρικά ιδρύματα. Σε πολλές περιπτώσεις, το μοντέλο της παλαιότερης, ανακουφιστικής φροντίδας για τον ασθενή παρέμεινε η μόνη διαθέσιμη φροντίδα. Με το χρόνο κάποια νοσοκομεία (πάντα μια μειοψηφία) έφτασαν στο σημείο να χρησιμοποιούν γιατρούς. Η είσοδος πολλών Χριστιανών στην ιατρική στο τέλος του τέταρτου αιώνα ίσως να είχε κατά μέρος το κίνητρο την επιθυμία τους να υπηρετήσουν τους ασθενείς στα νοσοκομεία.¹²⁴ Τα πρώτα νοσοκομεία ιδρύθηκαν για να παρέχουν φροντίδα στους φτωχούς. Το σχήμα αυτό συνέχισε να υπάρχει, και τα νοσοκομεία παρέμειναν για αιώνες αυτό για το οποίο είχαν ιδρυθεί, ιδρύματα για τους πένητες, (αν και παρείχαν και άλλη ιατρική βοήθεια), ενώ αυτοί που μπορούσαν να καλύψουν τα έξοδα για τη φροντίδα ενός γιατρού, τη δεχόντουσαν στα σπίτια τους.¹²⁵

Σπουδαίοι και Φιλόπονοι

Όχι τόσο καλά γνωστοί όσο οι *παραβολάνοι*, αλλά περισσότερο εξαπλωμένες ήταν οι λαϊκές τάξεις των *σπουδαίων* και των *φιλόπωνων*, που μπορούσαν να βρεθούν στις πόλεις της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την ύστερη αρχαιότητα και στη Βυζαντινή

¹¹⁸ P. Horden, *Πόσο 'ΙΑΤΡΟΠΟΙΗΜΕΝΑ' ήταν τα Βυζαντινά νοσοκομεία;* ("How Medicalised Were Byzantine Hospitals?") *Medicina e Storia* 10 (2006): 49–50.

¹¹⁹ Αυτόθι, 60

¹²⁰ Αυτόθι, 46-4

¹²¹ Αυτόθι, 64,66-7

¹²² P. Horden, *Ένα Μη φυσικό περιβάλλον: Ιατρική χωρίς γιατρούς στο Νοσοκομείο της Μεσαιωνικής Ευρώπης* ("A Non-natural Environment: Medicine without Doctors and the Medieval European Hospital,") in *The Medieval Hospital and Medical Practice*, ed. B. S. Bowers, 140–3.

¹²³ Βλ. Horden, "How Medicalised Were Byzantine Hospitals?" 69 n. 77 for citations.

¹²⁴ Crislip 14–5; Keenan, *Άγιος Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός και τη Ιατρική του πρώιμου Βυζαντίου* ("St. Gregory of Nazianzus and Early Byzantine Medicine") 8–30 και *Ο Άγιος Γρηγόριος της Νύσσας και το ιατρικό επάγγελμα* "St. Gregory of Nyssa and the Medical Profession" 150–61.

¹²⁵ Η έμφαση του κάθε νοσοκομείου ήταν διαφορετική ανάλογα με την περιοχή στην οποία είχε ιδρυθεί. Τα νοσοκομεία της Δυτικής Ευρώπης ήταν περισσότερο σαν άσυλα, ενώ τα μεγαλύτερα από τα Βυζαντινά νοσοκομεία έδιναν έμφαση στην κοσμική ιατρική (J. Henderson, P. Horden, and A. Pastore, eds., *The Impact of Hospitals 300–2000* 21).

περίοδο. Οι *σπουδαίοι* ήταν οι «ζηλωτές»: στην Αίγυπτο ήταν γνωστοί ως *φιλόπονοι*, "αυτοί που αγαπούν τον κόπο.» Σχημάτιζαν ομάδες που ήταν προσκολλημένες σε μεγάλες εκκλησίες της Ανατολής: Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Κωνσταντινούπολη, Βηρυτό, και Ιερουσαλήμ, που ήταν οι πιο εξέχουσες, αν και υπάρχουν μαρτυρίες για αυτούς και σε μικρότερες πόλεις επίσης.¹²⁶ Οι *σπουδαίοι* αποτελούνταν από ταυτόχρονα άνδρες και γυναίκες που υιοθετούσαν ασκητικές πρακτικές που περιλάμβαναν την αγνότητα (ή εγκράτεια για όσους ήταν παντρεμένοι) και νηστεία. Η λειτουργία τους ήταν κάπως διαφορετική από περιοχή σε περιοχή, αλλά στις πιο πολλές πόλεις η διακονία τους ήταν διπλή: να φροντίζουν για τους αρρώστους και να εκτελούν λειτουργικές πράξεις, όπως ανάγνωση της γραφής, ψαλμωδία, προσευχές, και συμμετοχή σε κηδείες, αγρυπνίες και λιτανείες.¹²⁷ Ενώ αυτοί αντιπροσώπευαν έναν κλάδο του ασκητικού κινήματος, ποτέ δεν αποτέλεσαν ένα τάγμα μοναχών και έτσι ήταν χωριστοί από τους αναχωρητές και τις κοινοβιακές παραδόσεις.¹²⁸ Αν και ήταν λαϊκοί, φτάσανε στο σημείο να αναγνωρίζονται ως μια ενδιάμεση τάξη μεταξύ του κλήρου και των λαϊκών, και έτσι τους περιγράφουν διάφορες πηγές.¹²⁹ Η παλαιότερη μας αναφορά για τους *σπουδαίους* βρίσκεται σε ένα γράμμα που έγραψε το 312 ο πατριάρχης της Αλεξάνδρειας που τους αναφέρει μέσα στο πλαίσιο των ετών 303–5. Βρίσκουμε για αυτούς συχνές αναφορές από τον τέταρτο αιώνα μέχρι τον έβδομο αιώνα και λίγες σκόρπιες αργότερα.¹³⁰

Οι πηγές μας, μας δείχνουν ότι μια κύρια υπηρεσία των *σπουδαίων* ήταν να προσφέρουν βοήθεια στους ντόπιους που ήταν άρρωστοι στις αστικές περιοχές στις οποίες ζούσαν. Ήδη στην Ιπποκρατική συλλογή βρίσκουμε αναφορές για τους άστεγους ασθενείς που γέμιζαν τους δρόμους των Ελληνικών πόλεων στον πέμπτο αιώνα π.Χ.. Παρόλο που αυτά είναι πολύ μακριά από την ύστερη αρχαιότητα, μας δίνουν μια ζωντανή εικόνα για τις κοινωνικές συνθήκες που δεν είχαν αλλάξει στα βασικά μέσα στους πολλούς αιώνες.¹³¹ Αναφέρονται αρκετές περιπτώσεις στο έργο *Περί Επιδημιών* (που πιθανόν να γράφτηκε γύρω στο 400 π.Χ.): ένα κορίτσι στα Άβδηρα που κειτόταν άρρωστο δίπλα στην Ιερά Οδό για εικοσιεφτά μέρες (Εν Άβδήροιαι τήν παρθένον, ἢ κατέκειτο ἐπὶ τῆς ἱερῆς ὁδοῦ) ὁ Αναξίων στα Άβδηρα (Εν Άβδήροιαιν Αναξίωνα, ὃς κατέκειτο παρὰ τὰς Θρηϊκίας πύλας) που κειτόταν ασθενής με οξύ πυρετό δίπλα στην Πύλη των Θρακών για τριαντατέσσερις ημέρες, η σύζυγος του Δεάλκου στη Θάσο που κείτονταν ασθενής στην πεδιάδα με οξύ πυρετό και διανοητική διαταραχή (Εν Θάσῳ Δεάλκουσ γυναικα, ἢ κατέκειτο ἐπὶ τοῦ λείου, πυρετὸς φρικώδης, ὄξύς, ἐκ λύπης ἔλαβεν).¹³² Σε πολλές περιπτώσεις, όπως συχνά βρίσκει κανείς στο *περί Επιδημιών*, εκείνοι των οποίων περιγράφονται οι

¹²⁶ Για τις πόλεις στις οποίες βρισκόντουσαν οι *σπουδαίοι* και οι *φιλόπονοι*, δες Cabrol & Leclercq, *Dictionnaire*, s.v. "Confréries," 3/2, cols. 2553–8, by H. Leclercq, και S. Pétridès, *Σπουδαίοι και Φιλόπονοι* ("Spoudaei et philopones,") *Echos d'Orient* 7 (1904): 341–6.

¹²⁷ See E. Wipszycka, *Οι αδελφότητες στη θρησκευτική ζωή της χριστιανικής Αιγύπτου* ("Les confréries dans la vie religieuse de l'Égypte chretienne,") in *Proceedings of the Twelfth International Congress of Papyrology*, ed. D. H. Samuel, 513–5.

¹²⁸ Ο Timothy Miller τους αποκαλεί «ασκητές της πόλης» (The Birth of the Hospital 130–1). Αν και ήταν ασκητές, δεν ήταν μοναχοί. Cf. P. Horden, *Οι Αδελφότητες του Βυζαντίου* ("The Confraternities of Byzantium,") in *Voluntary Religion*, ed. W. S. Sheils and D. Wood, 40 n. 71.

¹²⁹ See Wipszycka, *Οι αδελφότητες* ("Les confréries") 515.

¹³⁰ See Cabrol and Leclercq, *Dictionnaire*, s.v. "Confréries," col. 2553.

¹³¹ Για μια περιγραφή της κατάστασης των φτωχών στην ύστερη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, περιλαμβάνοντας πολλούς που ήταν ασθενείς και ανάπηροι βλέπε Finn 18–26.

¹³² *Περί Επιδημιών* 3, περιπτώσεις 8, και 1.20. Για αυτές τις περιπτώσεις, βλ. H. N. Couch, *Ο Ιπποκρατικός Ασθενής και ο γιατρός του* ("The Hippocratean Patient and His Physician,") *TAPA* 65 (1934): 158–60. Ίσως μερικές από τις τοποθεσίες να ήταν διευθύνσεις κατοικίας.

συνθήκες πέθαιναν μετά από έναν καθορισμένο αριθμό ημερών. Το γεγονός ότι παρέμεναν αφρόντιστοι σε δημόσιους χώρους υποδηλώνει ότι ήταν χωρίς πόρους και είτε τους είχαν αφήσει να πεθάνουν είτε δεν είχαν οικογένεια ή φίλους για να τους φροντίσουν. Ένα πολύ γνωστό βιβλικό παράδειγμα είναι η αφήγηση στο Τέταρτο Ευαγγέλιο (Ιω. 5:3–4) για τη θεραπεία από τον Ιησού ενός ανθρώπου που ήταν παράλυτος για τριάντα οκτώ χρόνια. Ήταν ξαπλωμένος στη δεξαμενή της Βηθεσδά, που βρισκόταν κοντά στην Προβατική Πύλη στην Ιερουσαλήμ, η οποία είχε πέντε στοές γύρω της. Εκεί μαζεύονταν όσοι ήταν τυφλοί, χωλοί ή παράλυτοι, περιμένοντας να ταραχτεί το νερό, αφού μια τοπική παράδοση απέδιδε θεραπευτικές ιδιότητες στην κίνηση του νερού. Ο άνδρας θα πρέπει να ήταν χωρίς οικογένεια ή στενούς συγγενείς γιατί όπως αναφέρεται είτε ότι δεν είχε κανένα να τον φέρει στη δεξαμενή όταν ταραζόταν. Ένα φυσικό συμπέρασμα που βγαίνει, είναι ότι ήταν άστεγος. Μπορούμε να βρούμε παρόμοιες εικόνες των πτωχών και ανάπηρων που μαζευόντουσαν σε δημόσια μέρη στην ύστερη αρχαιότητα: Μια γυναίκα που έχει τους πόνους της γέννας τα μεσάνυχτα στη στοά μιας εκκλησίας· οι φτωχοί που στις νύχτες του χειμώνα αναζητούν ζεστασιά στα δημόσια λουτρά.¹³³ Η εικόνα ήταν οικεία και παρουσίαζε, όπως υποστηρίζει ο Peter Brown, όχι συγκεκριμένα γεγονότα που αντανάκλασαν μια Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στην παρακμή της, αλλά το είδος της φτώχειας που υπήρχε πάντα στον μεσογειακό κόσμο, που απεικονιζόταν στην κηρυγματική λογοτεχνία σε συμβατικούς τόνους για να προκαλέσει συμπάθεια. Ο Μπράουν περιγράφει με κάποιες λεπτομέρειες πόσο ευρύς ήταν ο χριστιανικός ορισμός της φτώχειας στην πράξη.¹³⁴ Περιλάμβανε τη φροντίδα ορφανών και χηρών, όχι πάντα εξαθλιωμένων αλλά που κινδύνευαν να γίνουν έτσι («Στενοχωρημένοι ευγενείς»), καθώς και των άπορων φτωχών. Το νέο ήταν ότι έγινε αντιληπτό για πρώτη φορά από τους χριστιανούς, οι οποίοι έβλεπαν τους φτωχούς ως μια διακριτή ομάδα που χρειαζόταν βοήθεια.¹³⁵

Στην κλασική αρχαιότητα το σπιτικό ή η οικογένεια¹³⁶ (οίκος, L familia, domus) έδινε την κύρια θέση της φροντίδας υγείας.¹³⁷ Η οικογένεια έχει πάρει την περιγραφή ότι «είναι το μόνο αρχαίο δίχτυ ασφαλείας που είχε πραγματική σημασία.»¹³⁸ Οι δύο άλλες εναλλακτικές πηγές εκτός από την οικογενειακή φροντίδα—δηλαδή, το σύστημα πατρωνίας, όπως η σχέση προστάτη-προστατευόμενου στη Ρώμη, και δημόσια φιλανθρωπία—δεν έκαναν καμία πρόνοια για την φροντίδα της υγείας του πένητα.¹³⁹ Δεν ήταν ασυνήθιστο να αποφεύγονται οι χρόνια άρρωστοι, είτε επειδή αποτελούσαν πολύ μεγάλο οικονομικό βάρος σε μια οικογένεια της οποίας η ίδια η επιβίωση απειλούνταν είτε λόγω του κινδύνου μετάδοσης. Οι δούλοι συχνά εγκαταλείπονταν στο νησί του Τίβερη στη Ρώμη, όπου μπορούσαν να αναζητήσουν θεραπεία όταν ήταν πολύ ηλικιωμένοι ή πολύ ασθενείς και δεν μπορούσαν να είναι χρήσιμοι, και οι ηλικιωμένοι (άνθρωποι άνω των 60) αφήνονταν να τα βγάλουν πέρα μόνοι τους, ιδιαίτερα αν είχαν την ατυχία να ζήσουν πιο

¹³³ Merideth 145–6; Brown, *Poverty and Leadership* 11–3. Ο Brown τους βλέπει να εικονίζονται στις αρχαίες χριστιανικές πηγές ως παθητικούς και ανώνυμους, που χρειάζονται προστασία και που δέχονται βοήθεια (13–4).

¹³⁴ Brown, *Poverty and Leadership* 45–73.

¹³⁵ Αυτόθι, 16

¹³⁶ Δεν υπάρχει Ελληνική ή Λατινική λέξη που να αποδίδει την οικογένεια με τη σύγχρονη έννοια. Το σπιτικό συμπεριελάμβανε, επιπρόσθετα με τα μέλη της άμεσης οικογένειας, ταυτόχρονα τα εκτεταμένα μέλη, όπως τους παππούδες, και τους οικιακούς δούλους.

¹³⁷ Crislip 43.

¹³⁸ Αυτόθι 67

¹³⁹ Αυτόθι 45

πολύ από άλλα, νεότερα μέλη της οικογένειας, κάτι που δεν ήταν ασυνήθιστο.¹⁴⁰ Τα άτομα που δεν είχαν οικογένεια για να τους παράσχει φροντίδα ήταν σε μια επισφαλή θέση όταν έπρεπε να βρουν τροφή, ένδυση, καταφύγιο και φροντίδα για την υγεία. Δεν υπήρχε πρόνοια στην Ελληνορωμαϊκή κοινωνία για κάποιου είδους δημόσιου ή ιδιωτικού καταφυγίου ή οποιουδήποτε είδους φροντίδα για όσους ήταν άποροι. Έτσι αναγκαζόντουσαν να ζουν στους δρόμους, ή σε στοές, σε τάφους ή σε κατοικίες πρόχειρης κατασκευής. Τα δημόσια λουτρά προμήθευαν φρέσκο νερό που ήταν ουσιώδες για την υγιεινή (οι γιατροί συνταγογραφούσαν υδροθεραπεία για πολλές συγκεκριμένες ασθένειες¹⁴¹) και έδιναν κάποια ζεστασιά στους κρύους χειμώνες. Μερικοί από τους φτωχούς ζητούσαν τη βοήθεια του Ασκληπιού στα Ασκληπιεία. Υπάρχει μια περίπτωση που ένας ασθενής που αναφέρεται στα *Περί Επιδημιών* είχε πάρει βοήθεια από ένα γιατρό. Πόσο συχνά συνέβαινε αυτό δεν μπορούμε να πούμε, αλλά πολλοί στον αρχαίο κόσμο υπέφεραν από χρόνιες παθήσεις ή πάθαιναν αναπηρίες για τις οποίες δεν υπήρχε θεραπεία. Όσοι έπασχαν από ψυχικές διαταραχές ή αποκρουστικές ασθένειες συχνά εκδιώκονταν, όπως αναφέρεται σε διάφορες περιπτώσεις στα Ευαγγέλια.¹⁴² Ακόμη και σε εποχές λοιμών δεν προνοούσαν για μια δημόσια υπηρεσία των δήμων για την ταφή των νεκρών, που τους πετούσαν έξω στο δρόμο.

Σε ένα ποίημα του Μαρτιάλη (10.5.11 ff.) που μιλά για τις ταλαιπωρίες ενός ζητιάνου, δίνει μια εικόνα του ταλαιπώρου ανθρώπου στις στιγμές του θανάτου του καθώς ακούει τα σκυλιά να ουρλιάζουν καθώς περιμένουν «να φάνε το πτώμα του», ταυτόχρονα προσπαθεί να κρατήσει τα αρπακτικά πουλιά (νοχίας aves) μακριά του με το να χτυπά τα κουρέλια του εναντίον τους. Ένα ανατριχιαστικό αλλά μάλλον συνηθισμένο γεγονός στην πρωτεύουσα. Οι φτωχοί και άποροι, χωρίς να έχουν συγγενείς που να ενδιαφέρονται, θα αφηνόντουσαν να σαπίσουν στους δρόμους, αν και αν η εικόνα του Μαρτιάλη ήταν ακριβής, τα σκυλιά και οι γύπες θα άρχιζαν να δουλεύουν πριν προλάβει το πτώμα να σαπίσει». ¹⁴³ Εδώ όπως και σε άλλα μέρη του αρχαίου κόσμου, η αυτό-βοήθεια ήταν κάτι που το θεωρούσαν ως δεδομένο.

Ήταν για αυτούς τους φτωχούς της πόλης, τους ασθενείς ή για αυτούς που πέθαιναν στους δρόμους, που οι *σπουδαίοι* αφιέρωναν την υπηρεσία τους. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος περιέγραψε τους φτωχούς της Αντιόχειας, που «περιπλανιόντουσαν στα σοκάκια σα σκυλιά και κρύβονται στις γωνιές των δρόμων. . . φωνάζουν από τα υπόγεια τους, ζητούνε φιλανθρωπία.»¹⁴⁴ Οι *σπουδαίοι* ψάχνανε συχνά στη νύχτα τους δρόμους και τα σοκάκια για τους αρρώστους, για να τους μοιράσουν χρήματα, και να τους πάνε στα λουτρά. Θα πρέπει να ήταν μεγάλος ο αριθμός τους στις μεγάλες πόλεις της ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όπου παντού υπήρχε φτώχεια.¹⁴⁵ Δεν υπάρχει ένδειξη ότι οι *σπουδαίοι* ήταν ειδικευμένοι επαγγελματίες ή ότι σχημάτιζαν μια ξεχωριστή νοσηλευτική οργάνωση. Αν και ήταν ιατρικοί

¹⁴⁰ Αυτόθι, 44–5 και 166 n. 32.

¹⁴¹ Βλέπε τον κατάλογο του Scobie για τις συγκεκριμένες ασθένειες, που λήφθηκε από το *De medicina* του Celsus, για τις οποίες συνιστώνται λουτρά για θεραπεία (“Slums, Sanitation, and Mortality” 425).

¹⁴² Βλέπε, π.χ. Λκ 17:12 (λεπροί)· Λκ 8:27 (δαμονισμένοι).

¹⁴³ Scobie, “Slums, Sanitation, and Mortality” 419. Μια συνηθισμένη πρακτική ήταν να αποθέτουν τα ανεπιθύμητα (έκθετα) βρέφη και τους δούλους μονομάχους σε σωρούς από κοπριές ή κουπίδια (αυτοθι).

¹⁴⁴ Ομιλία ια. τότε ἀναμνήσθητι τοῦ ταλαιπώρου καὶ ἀθλίου ἐκείνου, τοῦ περιμόντος κατὰ τοὺς κύννας ἐν τοῖς στενωποῖς καὶ τῷ σκότῳ καὶ τῷ πληῶ, 61.95 καίτοι πολλάκις ἐκεῖθεν ἀπίνοντος οὐκ εἰς οἰκίαν οὐδὲ πρὸς γυναικα, οὐδ' εἰς εὐνήν, ἀλλ' εἰς σπιθάδα χόρτου, καθάπερ τοὺς κύννας ὀρώμεν δι' ὅλης λυτῶντας νυκτός... ἑκεῖνος δὲ πανταχοῦ κατὰ τὴν ἀγορὰν ὑπὸ τοῦ κρυμοῦ (=κρύο) καὶ τοῦ λιμοῦ συνεχῶς ἐλαυνόμενος, περιέρχεται συγκεκυφῶς καὶ χεῖρας προτείνων

¹⁴⁵ See Downey, *Ποιος είναι ο Πλησίον μου;* (“Who Is My Neighbor?”) 8–9, 13.

συνοδοί δεν είχαν ιατρική εκπαίδευση.¹⁴⁶ Επιπλέον αυτά που έκαναν, ήταν εργασίες που έκαναν μόνο τα μέλη των κατώτερων τάξεων. Ο Timothy Miller υποστηρίζει ότι οι *παραβολάνοι* και οι *σπουδαίοι* μετέφεραν τους ανήμπορους φτωχούς στα νοσοκομεία πριν τον έκτο αιώνα, όταν όπως πιστεύει αντικαταστάθηκαν από επαγγελματίες ιατρικούς αξιωματούχους.¹⁴⁷ Πράγματι δεν υπάρχει ένδειξη που να συνδέει είτε τη μία είτε την άλλη τάξη με τα νοσοκομεία. Τα νοσοκομεία εμφανίστηκαν αρκετά ανεξάρτητα από τους *σπουδαίους* και βασιζόντουσαν σε διαφορετικές αρχές. Από την αρχή τουλάχιστον προσέφεραν κάποια ιατρική φροντίδα. Το νοσοκομείο του Βασιλείου στην Καισάρεια χρησιμοποιούσε ιατρικούς ακολούθους, και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος μίσθωνε γιατρούς για το νοσοκομείο των λεπρών που είχε ιδρύσει στην Κωνσταντινούπολη.¹⁴⁸ Αντίθετα οι *σπουδαίοι* δεν είχαν ιατρική εκπαίδευση, και δεν τους θεωρούμε ότι συνδέονται με επαγγελματίες θεραπευτές.¹⁴⁹ Εκτός από λίγες εξαιρέσεις δεν μαθαίνουμε τίποτε για το αν χορηγούσαν φάρμακα.¹⁵⁰ Στην Αλεξάνδρεια οι *φιλόπονοι* μετέφεραν τους ασθενείς στην εκκλησία των Αγίων Ιωάννη και Κύρου, και όχι σε νοσοκομείο. Προφανώς χρησιμοποιούσαν πρόχειρες *ad hoc* ρυθμίσεις, που προσέγγιζαν εκείνες που χρησιμοποιούνταν στην εποχή του λοιμού για να στεγάσουν τους άρρωστους.

Τα νοσοκομεία διέφεραν επίσης από το έργο των *σπουδαίων* λόγω της στενής τους σχέσης με το μοναχισμό. Η φιλανθρωπική ώθηση του κοινοβιακού μοναχισμού βρήκε μια φυσική διέξοδο στο νοσοκομείο. Ξεκινώντας με τη *Βασιλειάδα*, κατά τον πρώτο αιώνα της ανάπτυξης των νοσοκομείων, οι μοναχοί φτάσανε να εμπλακούν σχεδόν σε κάθε νοσοκομείο στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.¹⁵¹ Σε αντίθεση, οι διακονίες των *σπουδαίων* ήταν επικεντρωμένες στις μεγάλες εκκλησίες των αστικών περιοχών και τους θεωρούσαν ως μια επέκταση της διακονίας των ίδιων των εκκλησιών. Οι *σπουδαίοι* ήταν οι κληρονόμοι μιας μακρόχρονης παράδοσης ιατρικής περίθαλψης μέσα σε ένα ενοριακό πρότυπο που είχε την προέλευσή του στη διακονική φροντίδα των ασθενών. Αυτή η περίθαλψη είχε τεράστια αύξηση, αλλά σε πολλές περιπτώσεις δεν είχε απομακρυνθεί από το αρχικό σχήμα. Είχε ως κέντρο της την εκκλησία, είχε λαϊκή έμφαση (σε αντίθεση με την εκπαιδευμένη ιατρική) στη φροντίδα, και ήταν κάτω από την άμεση επίβλεψη του επισκόπου. Οι λαϊκές οργανώσεις των ιατρικών ακολούθων συνέχισαν την πολύ παλαιότερη πρακτική, ξεκίνησαν σε εποχές λοιμών, βοηθώντας τους ντόπιους ασθενείς και ετοιμοθάνατους στους δρόμους, μια παράδοση που μόνο περιστασιακά ενσωματωνόταν

¹⁴⁶ Οι *σπουδαίοι* δεν ήταν με κανένα τρόπο νοσηλευτές κατά την επαγγελματική έννοια. Πράγματι οι νοσηλευτές δεν υπήρχαν στον αρχαίο κόσμο ως ένα ξεχωριστό επάγγελμα, ως κάτι διακριτό από τους γιατρούς και τους λαϊκούς φροντιστές υγείας, (King, "Using the Past" 7–24). Ο Crisip υποστηρίζει ότι εμφανίστηκαν ως επάγγελμα μέσα στα μοναστήρια τον τέταρτο αιώνα (15–6).

¹⁴⁷ Miller, *Η Γένεση του Νοσοκομείου* (The Birth of the Hospital) 156; cf. 124 and 126.

¹⁴⁸ Βασίλειος, Επιστολή 94' Παλλάδιος, Βίος του Χρυσοστόμου' Kelly, Golden Mouth 119–20. Ο Ιωάννης ίδρυσε αρκετά νοσοκομεία, που τα είχε υπό τον έλεγχο του και για τα οποία και για το οποίο όρισε το προσωπικό, συμπεριλαμβανομένων των γιατρών. Για το ρόλο του στην Αντιόχεια, βλέπε A. Natali, *Εκκλησία και Ευεργετισμός στην Αντιόχεια στο τέλος του τέταρτου αιώνα μετά τον Ιωάννη Χρυσόστομο* ("Eglise et évergétisme à Antioche à la fin du IVe siècle d'après Jean Chrysostome,") *Studia Patristica* 17 (1982): 1176–84.

¹⁴⁹ Οι ρόλοι τους δεν πρέπει να συγχέονται με εκείνους, π.χ. των υπουργών, που ήταν βοηθοί σε νοσοκομεία του Βυζαντίου.

¹⁵⁰ Σωζόμενος (Εκκλησιαστική Ιστορία 8.23) αναφέρει μια πλούσια και ευσεβή γυναίκα που στείζόταν με ένα φιλοπονεϊόν στην Κωνσταντινούπολη, η Νικαρέτη που προσωπικά ετοίμαζε φάρμακα.

ἄλλοι τε πολλοὶ σπουδαῖοι ἄνδρες καὶ ἀγαθαὶ γυναῖκες ὧν ἦν Νικαρέτη ἡ Βιθυνή .... 8.23.6 ὑπὸ φιλανθρώπου δὲ προθυμίας φιλόκαλος οὕσα καὶ παντοδαπὰ κατασκεύαζε φάρμακα εἰς πτωχῶν νοσοῦντων χρεῖαν'

¹⁵¹ Miller, *Η Γένεση του Νοσοκομείου* (The Birth of the Hospital) 122.

στα νοσοκομεία. Η Φαμπιόλα που ίδρυσε το πρώτο *νοσοκομείο* στη Ρώμη, η ίδια μάζευε από τους δρόμους τους ασθενείς.¹⁵² Όμως στις περισσότερες περιπτώσεις, η παράδοση της μεταφοράς των εντόπιων ασθενών στα νοσοκομεία, εκτελούνταν από ιδιωτική πρωτοβουλία και ποτέ δεν ήταν ένα ολοκληρωμένο μέρος της λειτουργίας του νοσοκομείου.¹⁵³

Αν και δεν υπάρχει ένδειξη ότι οι *σπουδαίοι* είχαν κάποια σχέση με τα νοσοκομεία που άρχισαν να ιδρύονται προς το τέλος του τετάρτου αιώνα, ήταν υπεύθυνοι για την ίδρυση ενός ανάλογου ιδρύματος, της *διακονίας*. Στις αρχές της Βυζαντινής περιόδου οι *σπουδαίοι* βρισκότουσαν και ανάμεσα στους Χαλκηδόνιους και ανάμεσα στους Μονοφυσίτες.¹⁵⁴ Ένας από τους πιο εξέχοντες ηγέτες των Μονοφυσιτών *σπουδαίων* ήταν ο Παύλος της Αντιοχείας, που αργότερα έγινε ο Μονοφυσίτης επίσκοπος της Αντιοχείας. Ο Παύλος εισήγαγε ένα ιδιαίτερο ένδυμα για τους *σπουδαίους* που ήταν κάτω από τη διεύθυνση του, καθώς και μια κουκούλα για να κρύβουν τα πρόσωπα τους. Ίδρυσε *διακονίες* (*διακονία*) σε διάφορες πόλεις, ανάμεσα τους και στην Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρα της. Σύμφωνα με τον Ιωάννη τον Εφέσιο οι *διακονίες* δε βάζιζαν τις θεραπείες τους στα δόγματα του Ιπποκράτη και του Γαληνού αλλά στο λόγο του Θεού. Οι *διακονίες* ήταν λαϊκές οργανώσεις που τις διατηρούσαν οι *φιλόπονοι*, που δεν είχαν ιατρική εκπαίδευση.¹⁵⁵ Η περιγραφή του Ιωάννου για τις *διακονίες* που πρόσφεραν το έκαναν ξεκάθαρο ότι οι *φιλόπονοι* περιόριζαν τις υπηρεσίες τους σε ανακουφιστική φροντίδα, ντύνοντας, λούζοντας, και χρίζοντας. Έτσι οι λειτουργίες της ομάδας ήταν απλώς μια συλλογική επέκταση της ατομικής τους *διακονίας*. Γιατί ιδρύθηκαν οι *διακονίες* ενώ ήδη υπήρχαν τα νοσοκομεία; Η απάντηση σίγουρα βρίσκεται ότι τα νοσοκομεία δεν κάλυπταν, ιδιαίτερα σε περίπτωση μεγάλου αριθμού φτωχών, τις ατομικές φροντίδες.

Μερικές μελέτες για τους *σπουδαίους* και τους *φιλόπορους* προσπάθησαν να τους τοποθετήσουν μέσα στο πλαίσιο των μεσαιωνικών αδελφοτήτων με το να τονίζουν τις ομοιότητες τους με αυτές που υπήρχαν στη Δυτική Ευρώπη.¹⁵⁶ Ενώ μοιράζονταν ομοιότητες με μεταγενέστερα μεσαιωνικά ανάλογα, όπως τις ενώσεις των «Φτωχών» που τονίζαν την ταπεινοφροσύνη, τη φτώχεια και την απλότητα, ή τις «Τρίτες Τάξεις» από ευσεβείς άνδρες και γυναίκες που ιδρύθηκαν από επαιτικά τάγματα, όμως ταυτόχρονα υπήρχαν σημαντικές διαφορές. Οι πηγές μας δεν έχουν καμιά αναφορά για περιπτώσεις με αδελφικές ευχάριστες περιστάσεις όπως κοινές γιορτές, βαπτίσεις, και κηδείες μεταξύ των *σπουδαίων*. Μας δίνουν την εικόνα για ομάδες με ελάχιστη δομή με κοινά καθήκοντα αλλά ελάχιστη οργάνωση και ότι ακόμη και το πλαίσιο τους δεν ήταν ομογενές. Ίσως η προέλευση τους βρίσκεται σε ομάδες ανδρών και γυναικών που αφιερώνονταν στην προσευχή και πράξεις ελέους στην ανατολική Μεσόγειο. Σε μερικές εκκλησίες τα καθήκοντα τους διαμορφώθηκαν με κανόνες κατά τον τέταρτο αιώνα, και μερικές ομάδες διοργανώθηκαν ως κατώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα. Όμως συνήθως διοριζόντουσαν και δεν τους χειροτονούσαν. Σε αρκετούς παπύρους οι *σπουδαίοι* εντασσόντουσαν σε

¹⁵² Ιερώνυμος, Επιστολή 77.

¹⁵³ π.χ. Ιωάννης Εφέσιος (Βίο της Μαρίας και της Ευφημίας) γράφει για μια γυναίκα που αναζητούσε τους ασθενείς σε δημόσια και ιδιωτικά μέρη και είτε τους έπαιρνε στο σπίτι της είτε τους έφερνε σε νοσοκομεία. (το κείμενο είναι με αραβικούς χαρακτήρες)

¹⁵⁴ Η σύνοδος της Χαλκηδόνος (451) όρισε με επίσημο τρόπο το δόγμα των δύο φύσεων (θεία και ανθρώπινη) για την ενσάρκωση, ότι οι δύο φύσεις ήταν ενωμένες στο πρόσωπο του Χριστού.

¹⁵⁵ Η. J. Magoulias, *Οι βίοι των Αγίων ως πηγές για δεδομένα της ιστορίας της Βυζαντινής Ιατρικής στον Έκτο και Εβδομο αιώνες* ("The Lives of the Saints as Sources of Data for the History of Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries,") *Byzantinische Zeitschrift* 57 (1964): 135.

¹⁵⁶ βλ. Wipszycka, *Οι αδελφότητες* ("Les confréries") 511; Horden, *Οι αδελφότητες του Βυζαντίου* ("The Confraternities of Byzantium") 40–4.

καταλόγους εκκλησιαστικών αξιωματούχων.¹⁵⁷ Σε έναν τέτοιο πάπυρο,¹⁵⁸ δίνεται ένας κατάλογος από διανομές κρασιού από τον έκτο ή τον έβδομο αιώνα, πιθανόν από τον Οξύρρυγχο (πόλη της Άνω Αιγύπτου), όπου αναφέρονται *φιλόπονοι*, μαζί με *νεκροθάφτες* και *παραβολάνους*. Το ότι οι *σπουδαίοι* παρέμειναν μια κατώτερη βαθμίδα, ή και ακόμη αποτελούνταν από λαϊκούς, φαίνεται από το τελευταίο κείμενο που τους αναφέρει, έναν κατάλογο με εκκλησιαστικούς αξιωματούχους που χρονολογείται από τα τέλη του δεκάτου αιώνα.¹⁵⁹ Ένα ή δύο κατώτερα αξιώματα μετατράπηκαν τελικά σε συντεχνίες. Στην Κωνσταντινούπολη οι *δέκανοι* (decani) διαμορφώθηκαν σε *κολέγιο* (collegium=ομάδα με κοινά ενδιαφέροντα) από τον Κωνσταντίνο και τους χορηγήθηκαν ορισμένα προνόμια και απαλλαγές. Ο αριθμός τους καθορίστηκε στην αρχή σε 1.100 και αργότερα σε 950 μέλη. Οι *παραβολάνοι*, μετά που δημιούργησαν ταραχές, ο Θεοδόσιος ο Β΄ το 416 τους ελάττωσε τον αριθμό σε 500 όμως αυξήθηκαν δύο χρόνια αργότερα σε 600. Μετά το 418 συνέχισαν να βρίσκονται κάτω από τον έλεγχο του πατριάρχη, όμως η θέση τους θύμιζε μια συντεχνία.¹⁶⁰ Οι *σπουδαίοι* διαφορετικά από τους *δεκάνους* και τους *παραβολάνους* ποτέ δεν οργανώθηκαν σε μια συντεχνία, και διέφεραν σε πολλά θέματα από τις συντεχνίες. Οι *παραβολάνοι* και οι *δεκάνοι* φαίνεται ότι πληρωνόντουσαν για να εκτελούν τα καθήκοντα τους. Ενώ χωρίς αμφιβολία ξεκίνησαν ως εθελοντικές οργανώσεις, η κάθε μια εξελίχθηκε σε ένα σώμα μισθωτών κάτω από την επίβλεψη του πατριάρχη πριν να οργανωθούν σε συντεχνία.

Αντίθετα οι *σπουδαίοι* συνέχισαν την εθελοντική τους ιδιότητα. Προφανώς δεν έπαιρναν μισθό αλλά υποστηριζόντουσαν από κεφάλαια της εκκλησίας. Μερικοί υποστήριζαν τον εαυτό τους με τη δική τους εργασία. Οι ασκητικές τους τάσεις μας υποδεικνύουν ότι ζούσαν ταπεινή ζωή. Ενώ όμως οι *παραβολάνοι* και οι *δέκανοι* προερχόντουσαν από τις κατώτατες τάξεις, οι *σπουδαίοι* καμιά φορά περιλάμβαναν μέλη αριστοκρατικών οικογενειών που αφιέρωναν τον εαυτό τους στην υπηρεσία του Θεού και στην ανακούφιση των πασχόντων. Αν και απαγορευόταν στους πλούσιους πολίτες (*curiales*) να ενώνονται με τις τάξεις τους για να αποφεύγουν τις λειτουργίες (οικονομικές υποχρεώσεις που επιβάλλονταν από το κράτος), μαθαίνουμε ότι υπήρχε ένα σταθερό ρεύμα από άνδρες και γυναίκες που μπαίνανε σ' αυτήν την τάξη και που προέρχονταν από τα μεσαία ή ακόμη και τα ανώτερα οικονομικά στρώματα.¹⁶¹ Έτσι οι λαϊκές ιατρικές «οργανώσεις» αντιπροσώπευαν μια ευρύτερη ποικιλία κοινωνικής προέλευσης από ότι οι πιο φτωχοί *δεκάνοι* και *παραβολάνοι*. Δε γνωρίζουμε αν ο αριθμός τους ήταν κοντά στον αριθμό αυτών τα βαθμίδων. Αλλά οι μεγάλες πατριαρχικές εκκλησίες της ανατολικής Μεσογείου πρέπει να είχαν ένα σημαντικό αριθμό από *σπουδαίους* και *φιλόπορους*.¹⁶²

Ενώ βρίσκουμε λίγες αναφορές για τους *σπουδαίους* και τους *φιλόπορους* μετά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι συνέχισαν να υπάρχουν για αρκετούς αιώνες. Οι μη συχνές κατοπινές αναφορές τους μπορεί απλώς να είναι μια

¹⁵⁷ Για μια εικόνα των παπύρων, βλ. Wipszycka, "Les confréries" 522–4, που δίνει καταλόγους για πηγές που αναφέρουν τους *σπουδαίους* και τους *φιλόπορους*.

¹⁵⁸ P. Iand. 154.

¹⁵⁹ Crum, BM 54.

¹⁶⁰ βλ. Cabrol και Leclercq, Dictionnaire, s.v. "Parabalani," cols. 1575–7

¹⁶¹ See Horden, "The Confraternities of Byzantium" 41, and Wipszycka, "Les confréries" 515.

¹⁶² Για τις μεγάλες ομάδες προσωπικού που διατηρούσαν οι αστικές εκκλησίες της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, δες Jones, *Η Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* The Later Roman Empire 2:911.

αντανάκλαση των πηγών τους που ενώ ήταν άφθονες στην πρώτη περίοδο, όμως είναι λιγότερες μετά τον έβδομο αιώνα.¹⁶³ Όμως οι περισσότεροι μελετητές πιστεύουν, ότι οι λαϊκές βαθμίδες των ιατρικών ακόλουθων παράκμασαν ή έσβησαν μετά τον έβδομο αιώνα.¹⁶⁴ Στα Ιεροσόλυμα ο πατριάρχης Ηλίας συγκέντρωσε τους *σπουδαίους* του Ναού της Αναστάσεως σε μοναστήρι στα τέλη του πέμπτου αιώνα. Δεν γνωρίζουμε αν αυτό το μοτίβο επαναλήφθηκε και αλλού, αλλά μπορεί κάλλιστα να συνέβη. Οι συνθήκες μετά την εισβολή των Αράβων μπορεί να ήταν επίσης αντίξοες για τη συνέχιση της ύπαρξής τους.¹⁶⁵

Για περίπου τρεις αιώνες πριν τη γένεση είτε του μοναστηριακού αναρρωτηρίου ή του νοσοκομείου, η πρώιμη εκκλησία χρησιμοποιούσε ένα άλλο μοντέλο ιατρικής φιλανθρωπίας, την ενοριακή φροντίδα για τους ασθενείς, που είχε την προέλευση της στη διακονική διακονία που ενδιαφερόταν για να καλύψει τις φυσικές και υλικές ανάγκες αυτών που βρισκόταν σε δυσκολία. Αυτό το πρώτο μοντέλο βασιζόταν στην χωρίς ιδιαίτερες ικανότητες ιατρική φροντίδα των λαϊκών που προσπαθούσαν να ανακουφίσουν τους αρρώστους· καθώς η επαγγελματική ιατρική βοήθεια ήταν πέραν από τις δυνατότητες τους. Αυτή η μέθοδος, που βασιζόταν στην εκκλησία, ιδρύθηκε κατ' αρχήν σε εθελοντική βάση. Αργότερα χρησιμοποίησε ένα προσωπικό από κατώτερους κληρικούς και τελικά τους συμπλήρωσε με το να καλύψει τις πολύ εξαπλωμένες ανάγκες των φτωχών των πόλεων της Ανατολικής Αυτοκρατορίας με το να ενθαρρύνει τις λαϊκές βαθμίδες όπως των *σπουδαίων* και των *φιλόπωνων*. Τόσο καλά είχε εγκαθιδρυθεί η λαϊκή παράδοση, ώστε συνέχισε να λειτουργεί ακόμη και μετά την ίδρυση και γρήγορη εξάπλωση των νοσοκομείων. Τα τελευταία είχαν αποκτήσει προσωπικό που αποτελούταν από μοναχούς και—όταν το επέτρεπαν οι υπάρχουσες πηγές—γιατρούς (συχνά ένα και το αυτό), ενώ η προηγούμενη παράδοση συνυπήρχε με λαϊκούς χωρίς ιατρική εκπαίδευση. Τα νοσοκομεία και οι βαθμίδες των λαϊκών συνυπήρχαν, όπως υποδεικνύω, ως συμπληρωματικά μοντέλα της φροντίδας της εκκλησίας για τους ασθενείς. Οι λαϊκές βαθμίδες προμήθευαν υπηρεσίες που ήταν πέρα από αυτές που μπορούσαν να προσφέρουν τα νοσοκομεία: αναζητούσαν ενεργητικά τους φτωχούς της πόλης που ήταν σκορπισμένοι σε δημόσια μέρη και που δύσκολα θα μπορούσαν να πάνε σε νοσοκομεία.¹⁶⁶ Αυτές άνθιζαν όσο υπήρχαν μεγάλες εκκλησίες που μπορούσαν να τις υποστηρίξουν. Ποτέ τους δεν πληρωνόντουσαν όπως οι *παραβολάνοι* και οι *δέκανοι* ούτε ανέπτυξαν μια συντεχνιακή δομή. Γενικά (αν και όχι παντού) διατήρησαν το λαϊκό τους χαρακτήρα, με ανάμεικτες φιλανθρωπικές και λειτουργικές λειτουργίες, ως μια «τρίτη βαθμίδα» μεταξύ κλήρου και λαού. Υπάρχει λίγη ένδειξη ότι είχαν δείξει κάποια εχθρότητα προς την ιατρική, όπως υποδείχτηκε μερικές φορές.¹⁶⁷ Απλώς συνέχιζαν να εφαρμόζουν την πρακτική που είχε καθιερωθεί από καιρό στις Χριστιανικές εκκλησίες, να προσφέρουν το είδος της βοήθειας που μπορούσαν να δώσουν ως λαϊκοί στους αρρώστους. Δεν ήταν στα νοσοκομεία, όπως πρότεινε ο Timothy Miller, αλλά στις λαϊκές βαθμίδες των ιατρικών ακόλουθων, όπου έπεσε ο μανδύας της

¹⁶³ Horden, "The Confraternities of Byzantium" 40.

¹⁶⁴ Miller (The Birth of the Hospital 131–2) πιστεύει ότι αρχικά εργάζονταν σε νοσοκομεία αλλά αναγκάστηκαν να τα εγκαταλείψουν τον έκτο αιώνα, όταν παρέδωσαν τους ρόλους που είχαν στους ξενώνες σε λαϊκούς. Ωστόσο, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι συνδέθηκαν ποτέ με νοσοκομεία και, ως εκ τούτου, δε χρειάζεται να εξηγηθεί η μεταγενέστερη απουσία.

¹⁶⁵ Wipszycka, "Les confréries" 519–20

¹⁶⁶ Magoulias, *Οι βίοι των αγίων* "The Lives of the Saints" 136–7.

¹⁶⁷ Π.χ., by Miller, The Birth of the Hospital 131–2. Ο Μηνός που ήταν υπεύθυνος για ένα *φιλοπονείον* της Αλεξάνδρειας, αναζήτησε ιατρική βοήθεια όταν αρρώστησε (δες Magoulias, "The Lives of the Saints" 148).

διακονικής φροντίδας της πρώιμης εκκλησίας για τους αρρώστους της πρώιμης Βυζαντινής περιόδου.

Ασκληπιός και Χριστός

Η «αναζήτηση για την υγεία,» γράφει η Shirley Jackson Case, «ήταν μια από τις πιο έντονες προσωπικές απαιτήσεις που γινόντουσαν προς τις θεότητες από τους ανθρώπους που ζούσαν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.»¹⁶⁸ Οι περισσότερες θρησκείες του κλασικού κόσμου περιείχαν και ένα στοιχείο θρησκευτικής θεραπείας, που είχε ως σκοπό να συμπληρώνει και όχι να ανταγωνίζεται την κοσμική ιατρική. Αυτοί που αναζητούσαν υπερφυσική θεραπεία στη Ρωμαϊκή θεραπεία, μπορούσαν να την αναζητήσουν από μια ποικιλία από θεούς, θεές, ημίθεους και ήρωες.¹⁶⁹ Χωρίς αμφιβολία ο πιο σημαντικός ήταν ο *Ασκληπιός*, που η λατρεία του είχε εξαπλωθεί σε όλο τον Ελληνικό κόσμο πριν να το φέρουν στη Ρώμη το 291 Π.Χ., όπου ο θεός ονομάστηκε Aesculapius (ΕΣΚΟΥΛΑΠΙΟΥΣ αν και πολύ νωρίτερα υπήρχε ένα διαφορετικό). Τον δεύτερο αιώνα είχε γίνει ο κατ' εξοχήν θεός θεραπευτής, ο οποίος λατρευόταν είτε μόνος είτε σε συνδυασμό με άλλους θεούς σε 732 ναούς ή ιερά, 670 από αυτά στον μεσογειακό κόσμο.¹⁷⁰ Αυτά τα ιερά δεν ήταν απλώς κέντρα λατρείας αλλά μέρη στα οποία συνέρρεαν προσκυνητές για θεραπεία, όπως γίνεται σήμερα με αυτούς που ταξιδεύουν στη Λούρδη (Γαλλία Lourdes) ή στη Φατίμα (Πορτογαλία Fatima). Στους ναούς του Ασκληπιού επιζητούσαν τη θεραπεία κυρίως με εγκοίμηση, που συνίστατο στο να κοιμηθεί κάποιος στον ιερό τόπο, όπου, όπως πίστευαν, ο θεός θα εμφανιζόταν σε όνειρο και θα πραγματοποιούσε τη θεραπεία ή θα πρόσφερε μια συνταγή θεραπείας. Ως η πιο συνηθισμένη μορφή θείας θεραπείας στον κλασικό κόσμο, η εγκοίμηση ήταν ένα χαρακτηριστικό πολλών λατρευτικών μορφών εκτός από του Ασκληπιού, στις οποίες περιλαμβάνονται οι ανατολικές μυστηριακές θρησκείες.¹⁷¹ Από το τέλος του δεύτερου αιώνα τη χρησιμοποιούσαν σε πολλούς θεούς, και Ελληνικούς (όπως την Υγεία και τον Πάνα) και Ανατολικές (όπως με την Ίσιδα και τον Σέραπι). Αυτό που έλκυε τους πιθανούς προσήλυτους σ' αυτούς τους θεούς, ήταν πράγματι ο ισχυρισμός τους, ότι μπορούσαν να θεραπεύσουν. Οι ναοί τους ήταν ως ένα συμπλήρωμα σε ήδη υπάρχοντα ιερά για τοπικούς ιερείς και ιερές πηγές οι οποίες έλκυαν για αιώνες ασθενείς.¹⁷² Οι θεραπευτικές θρησκείες διαφήμιζαν τις θεραπείες τους με δημόσιες μαρτυρίες ή αρεταλογίες, όπως τα *ιάματα* που επεδείκνυαν στα ιερά του Ασκληπιού.¹⁷³ Αυτές οι αρετολογίες, αν και συχνά τυποποιημένες, ήταν αρκετά πειστικές για να προσελκύσουν εκείνους που δεν μπορούσαν

¹⁶⁸ Case, *Εμπειρίες με το Υπερφυσικό στους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους* (Experience with the Supernatural in Early Christian Times) 229.

¹⁶⁹ See E. Thrämer, *Υγεία και Θεοί Θεραπείας (Ελληνικοί)* "Health and Gods of Healing (Greek)," in ERE 6:540–3' και του ιδίου, *Υγεία και Θεοί Θεραπείας (Ρωμαϊκοί)* "Health and Gods of Healing (Roman)," in ERE 6:553–6.

¹⁷⁰ Δες τη συνολική απογραφή των 732 τοποθεσιών που αποτελεί το 2^ο τόμο της λεπτομερειακής περιγραφής των Ασκληπιείων του Jürgen Riethmüller's (J. W. Riethmüller, *Ασκληπιός, κέντρα θεραπείας και λατρεία* [Asklepios. Heiligtümer und Kulte]).

¹⁷¹ Για την εγκοίμηση σε ειδωλολατρική και Χριστιανική θεραπεία, δες Hamilton, Incubation.

¹⁷² See S. V. MacCasland, *Θρησκευτική Θεραπεία στην Παλαιστίνη του Πρώτου αιώνα* ("Religious Healing in First-Century Palestine,") in Environmental Factors in Christian History, ed. J. T. MacNeill, M. Spinka, and H. R. Willoughby, 27–34.

¹⁷³ Για τα κείμενα και τη μετάφραση των πινάκων Α και Β από τα *ιάματα* της Επιδαύρου (που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του τετάρτου αιώνα Π.Χ.), βλ. Edelstein & Edelstein, Asclepius 2:221–37. The third and fourth stelae (C and D) can be found in L. R. LiDonnici, The Epidaurian Miracle Inscriptions: Text, Translation, and Commentary 116–31.

να λάβουν θεραπεία μέσω της κοσμικής ιατρικής. Έχει προταθεί ότι τα θεραπευτικά ιερά, ιδιαίτερα αυτά που ήταν αφιερωμένα στον Ασκληπιό, ήταν δημοφιλή στη Ρωμαϊκή εποχή, γιατί προσέφεραν θεραπεία χωρίς χρηματική επιβάρυνση στους φτωχούς, που δε θα μπορούσαν να πληρώσουν έναν γιατρό.¹⁷⁴ Αλλά δεν εξυπηρετούσαν μόνο τους φτωχούς. Όταν μια από τις πιο ενδιαφέρουσες αρχαίες εξιστορήσεις των θεραπειών του Ασκληπιού προέρχεται από τα γραπτά ενός Έλληνα ρήτορα και υποχόνδριου του Αίλιου Αριστεΐδη, που ξόδεψε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του αγωνιζόμενος για την προσωπική του υγεία.¹⁷⁵ Έγινε ένας αφοσιωμένος υπηρέτης του Ασκληπιού, γιατί πίστευε ότι είχε πάρει συχνά τη βοήθεια του.

Παρά τις επιφανειακές ομοιότητες, ο Χριστιανισμός διέφερε πάρα πολύ από τις παγανιστικές θρησκείες της κλασικής αρχαιότητας όσον αφορά την προσέγγιση της θεραπείας. Οι ναοί των θεραπευτών θεών, όπως ο Ασκληπιός ή ο Σέραπις λειτουργούσαν ως κεντρικά σημεία για αυτούς που αναζητούσαν θεραπεία για τα σωματικά τους προβλήματα. Όπως μας δείχνουν οι αρεταλογίες, μερικοί πήραν θεραπεία, ίσως μόνιμη, ενώ για άλλους, όπως δείχνουν πολλές περιπτώσεις, θεραπευόντουσαν προσωρινά. Όμως αναρίθμητοι άλλοι προσκυνητές φεύγανε απογοητευμένοι από την αποτυχία του θεού να τους θεραπεύσει. Μήπως δεν είχαν αρκετά δυνατή πίστη; Μήπως η φυσική τους αδυναμία ήταν τόσο μεγάλη που ακόμη και ο θεός δεν μπορούσε να τους θεραπεύσει; Υπήρχε μήπως κάποιο εμπόδιο, κάποιο τάμα που δεν το έκαναν ή κάποια θυσία που θα έπρεπε να προσφέρουν; Μόνο για επιτυχίες ακούμε. Όμως υποπτευόμαστε ότι οι αποτυχίες, ήταν πιο συνηθισμένες. Η πολύ εξαπλωμένη (πραγματικά, σχεδόν γενική) πεποίθηση στον αρχαίο κόσμο ότι ο άρρωστος ήταν υπεύθυνος για την αρρώστια του, πράγμα που σημαίνει ότι θα υπήρχε και πολλή αυτό-κατηγορία και νοητική αγωνία που θα συνόδευαν το φυσικό πόνο αυτών που δε μπόρεσαν να θεραπευτούν. Η Χριστιανική εκκλησία αντίθετα πρόσφερε ένα είδος βοήθειας σ' αυτούς που υπέφεραν σωματικά, που ήταν ταυτόχρονα λιγότερο θεαματική αλλά που διαρκούσε περισσότερο: η φροντίδα και η ανακούφιση της αρρώστιας και του πόνου από τα άλλα μέλη της κοινότητας του άρρωστου. Οι Edelstein επιχειρηματολόγησαν ότι ο Ασκληπιός δεν ήταν ένας θεός, που θα επεδείκνυε με ιδιαίτερο τρόπο μια ειδική φροντίδα για τους φτωχούς που οι λατρευτές του δεν έπαιρναν από τους πιο μακρινούς και απομακρυσμένους Ολύμπιους θεούς. Είχαν προτείνει ότι οι ξενώνες που ήταν συνδεδεμένοι με τα Ασκληπιεία ήταν πρόδρομοι των πρώτων Χριστιανικών νοσοκομείων, όπου αυτοί που ήταν πολύ φτωχοί για να πληρώσουν για τη φροντίδα των γιατρών γινόντουσαν δεκτοί δωρεάν.¹⁷⁶ Αν ήταν σωστά αυτά που έγραψαν οι Edelsteins, θα είχαν μια σωστή βάση για να συγκρίνουν τη φιλανθρωπία του Ασκληπιού με αυτήν των πρώτων Χριστιανών. Όμως στην πραγματικότητα η ένδειξη για τη θέση τους είναι πολύ λίγη.¹⁷⁷ Αυτό που αναζητούσαν οι προσκυνητές από τον Ασκληπιό ήταν η θεραπεία. Δεν έχουμε καμία πληροφορία για μακροχρόνια φροντίδα και συμπόνια που να επιδεικνύονταν στα Ασκληπιεία για τα βάσανα των φτωχών. Με το να τονίζουν την σημασία

¹⁷⁴ Edelstein and Edelstein, *Asclepius* 2:175–6; H. E. Sigerist, *Ιστορία της Ιατρικής* (A History of Medicine) 2:73.

¹⁷⁵ See C. A. Behr, *Αίλιος Αριστεΐδης και οι Ιεροί Μύθοι* (Aelius Aristides and the Sacred Tales), και του ίδιου, *Μελέτες για τη Βιογραφία του Αίλιου Αριστεΐδη* ("Studies on the Biography of Aelius Aristides,") in ANRW II. 34, 2 (1994): 1140–233.

¹⁷⁶ Edelstein and Edelstein, *Asclepius* 2:173–80.

¹⁷⁷ G. Vlastos, *Θρησκεία και Ιατρική στη Λατρεία του Ασκληπιού: Ένα άρθρο ανασκόπησης* ("Religion and Medicine in the Cult of Asclepius: A Review Article,") *Review of Religion* 13 (1949): 288–90. Μόνο σε πολύ λίγες περιπτώσεις υπήρχε παραμονή μεγάλης διάρκειας σε ένα ιερό.

του Ασκληπιού ως ενός ειδωλολατρικού αντίπαλου του Χριστού,¹⁷⁸ οι Edelstein παραποίησαν τη διακονία των πρώτων Χριστιανών στους άρρωστους πριν από τα τέλη του τέταρτου αιώνα, που δεν ανταγωνιζόντουσαν τον Ασκληπιό με το να προσφέρουν θαυματουργική θεραπεία. Μάλλον, εγκαθίδρυσαν ένα ρόλο φιλανθρωπικής μέριμνας για τους ασθενείς, που προηγούμενα ήταν άγνωστος στον αρχαίο κόσμο, που οδήγησε τελικά στη δημιουργία τόσο των *διακονιών* όσο και των πρώτων *νοσοκομείων*.

Συμπέρασμα

Η χριστιανική φιλανθρωπία καλλιεργήθηκε στη στενά δεμένη κοινότητα της πρώτης Εκκλησίας, η οποία επέδειξε πρακτικά το ενδιαφέρον του ενός μέλους του σώματος προς το άλλο. Οι πόλεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας θα μπορούσαν να είναι πολύ μοναχικές για ανθρώπους που δεν είχαν ένα σύστημα υποστήριξης. «Αυτήν την μοναξιά θα την ένιωθαν εκατομμύρια—το μέλος μιας φυλής που έμενε τώρα στην πόλη, ο χωρικός που ήρθε στην πόλη ψάχνοντας για δουλειά, ο αποστρατευμένος στρατιώτης, ο εισοδηματίας που καταστράφηκε από τον πληθωρισμό, και ο απελευθερωμένος δούλος. Για ανθρώπους σ' αυτήν την κατάσταση, το να είναι μέλη μιας Χριστιανικής κοινότητας, μπορεί να ήταν ο μοναδικός τρόπος να διατηρούν τον αυτοσεβασμό και να δίνουν στη ζωή τους μια στοιχειώδη αίσθηση νοήματος. Μέσα στην κοινότητα υπήρχε μια ανθρώπινη ζεστασιά: κάποιος άλλος ενδιαφερόταν για αυτούς, και εδώ και στον «άλλο κόσμο.»¹⁷⁹ Οι Χριστιανοί δημιούργησαν αυτό που αποκαλείται «ένα μικροσκοπικό κράτος πρόνοιας σε μια αυτοκρατορία που ως επί το πλείστον δεν είχε κοινωνικές υπηρεσίες».¹⁸⁰ Αν και κατ' αρχάς απευθυνόταν σχεδόν αποκλειστικά προς τα μέλη της Χριστιανικής κοινότητας, το πρόγραμμα της Εκκλησίας για τη φροντίδα των ασθενών άπλωσε τα χέρια του σε εποχές λοιμού στους ειδωλολάτρες γείτονες και αυτό είχε πάρα πολλά αποτελέσματα στο να δημιουργεί προσήλυτους.¹⁸¹ Αυτό μεταβλήθηκε με τον καιρό. Κατ' αρχήν επικεντρωμένο στην εθελοντική διακονική διακονία της τοπικής συνάθροισης, επεκτάθηκε βαθμιαία με την αύξηση επιπρόσθετων κληρικών, που πολλοί από αυτούς ανήκαν στις κατώτερες βαθμίδες. Αργότερα διευρύνθηκε με το να χρησιμοποιούν μισθωτούς ακόλουθους για να ανταποκρίνονται σε άμεσες ανάγκες στον καιρό του λοιμού.

Ούτε ο ειδωλολατρικός ναός ούτε οι μυστηριακές θρησκείες δημιούργησαν μια κοινότητα που να μεριμνά με παρόμοιο τρόπο όπως η Χριστιανική εκκλησία, γιατί και οι δύο στερούνταν από μια ιδεολογική βάση για ένα πρόγραμμα βοήθειας προς τους φτωχούς. «Το να αγαπάς τον πλησίον σου δεν ήταν μια αποκλειστική Χριστιανική αρετή,» γράφει ο E. R. Dodds, «όμως στην περίοδο μας, οι Χριστιανοί όπως φαίνεται την εξάσκησαν με πολύ περισσότερο αποτελεσματικό τρόπο από οποιαδήποτε ομάδα. Η εκκλησία προμήθευσε τα βασικά για κοινωνική ασφάλεια: φρόντιζε για τις χήρες και τα ορφανά, τους γέροντες, τους

¹⁷⁸ Edelstein and Edelstein, *Asclepius* 132–8.

¹⁷⁹ Dodds, *Παγανιστής και Χριστιανός* (Pagan and Christian) 137 για μια συζήτηση της άποψης του Dodds (με την οποία διαφωνεί ο Peter Brown), βλ. Praet, *Εξήγηση του Εκχριστιανισμού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας* ("Explaining the Christianization of the Roman Empire") 73–5.

¹⁸⁰ Paul Johnson, όπως αναφέρεται στον Stark 84.

¹⁸¹ Η φροντίδα στα νοσοκομεία δεν ήταν διαθέσιμη μόνο για τους χριστιανούς, αλλά προς όλους εξ αιτίας της πεποίθησης ότι ο η αγάπη του Θεού επεκτείνεται προς όλους τους ανθρώπους. Για το θέμα αυτό στον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό και τον Γρηγόριο της Νύσσας, δες, *Οι Πεινασμένοι πεθαίνουν* (The Hungry Are Dying) 150.

άνεργους, και τους ανάπηρους· έδινε ένα ποσό για την ταφή των φτωχών, και μια νοσηλευτική υπηρεσία στο χρόνο του λοιμού. Όμως, όπως υποπτεύομαι, το πιο σημαντικό που ήταν πέραν από τα υλικά ευεργετήματα, ήταν η αίσθηση του να ανήκεις που έδινε η Χριστιανική κοινότητα.»¹⁸² Ο Dodds δίνει την ιδέα ότι ήταν η επιτυχία των Χριστιανών να δημιουργήσουν μια κοινότητα που φρόντιζε για τα μέλη της και για τους άλλους «μια μεγάλη αιτία, ίσως η πιο δυνατή αιτία από όλες, για την εξάπλωση του Χριστιανισμού.»¹⁸³ Το φιλανθρωπικό κίνητρο της εκκλησίας ήταν ουσιώδες για την γρήγορη της επιτυχία, και η εκκλησία ποτέ δεν έχασε τον οραματισμό να φροντίσει για τον άπορο που υπέφερε από φυσικές ασθένειες. Πράγματι, στην ανάπτυξη αυτού του ρόλου και στην επέκτασή του, βρίσκεται η κύρια συνεισφορά του Χριστιανισμού στη φροντίδα της υγείας.

---

¹⁸² Dodds, *Pagan and Christian* 136–7; cf. Veyne, *Bread and Circuses* 23; Hamel, *φτώχεια και φιλανθρωπία στη Ρωμαϊκή Παλαιστίνη* (*Poverty and Charity in Roman Palestine*) 229–38; Lane Fox, *Pagans and Christians* 324–5.

¹⁸³ Dodds, *Ειδωλολάτρης και Χριστιανός* (*Pagan and Christian*) 138; so also Harnack, *Αποστολή και Επέκταση* (*Mission and Expansion*) 1:181–249.

ⁱ Ήταν η χειμερινή περίοδος και οι συνήθεις βροχές και μπόρες εμποδίστηκαν από την κανονική τους βροχόπτωση, όταν χωρίς προειδοποίηση έπεσε πείνα, ακολουθούμενη από λοιμό και ξέσπασμα μιας διαφορετικής ασθένειας—μιας κακοήθους φλύκταινας, η οποία λόγω της φλογερής εμφάνισής της ήταν γνωστή ως καρμπούνια. Αυτό εξαπλώθηκε σε ολόκληρο το σώμα, προκαλώντας μεγάλο κίνδυνο στους πάσχοντες, αλλά τα μάτια ήταν ο κύριος στόχος για επίθεση, και εκατοντάδες άνδρες, γυναίκες και παιδιά έχασαν την όρασή τους μέσα από αυτό. . . . Στον πόλεμο των Αρμενίων ο αυτοκράτορας είχε εξαντληθεί εξίσου πλήρως με τις λεγεώνες του: οι υπόλοιποι άνθρωποι στις πόλεις υπό την κυριαρχία του είχαν σπαταληθεί τόσο φρικτά από την πείνα και την επιδημία που ένα μόνο μέτρο σιτάρι έπιασε 2.500 αττικές δραχμές. Εκατοντάδες πέθαιναν στις πόλεις, ακόμα περισσότεροι στα χωριά της επαρχίας, έτσι ώστε τα μητρώα της υπαίθρου που κάποτε περιείχαν τόσα πολλά ονόματα τώρα έχουν σχεδόν ολοκληρωθεί. γιατί με ένα χτύπημα η έλλειψη τροφής και η επιδημική ασθένεια κατέστρεψε σχεδόν όλους τους κατοίκους.

ⁱⁱ Εφραίμ ο Σύρος από Σωζόμενο: «δι' ὑμᾶς 3.16.15 ἑμαυτὸν ἐπὶ τούτῳ χειροτονήσω.» καὶ λαβὼν ἀργύριον παρ' αὐτῶν ἀμφὶ τὰς τριακοσίας κλίνας ἐν τοῖς δημοσίοις ἐμβόλοις εἶχε, καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ λιμοῦ νοσοῦντων ἐπεμελεῖτο καὶ ξένους καὶ τοὺς κατὰ σπάνιν ἀναγκαιῶν ἐκ τῶν ἀγρῶν παραγενομένους ἐδεξιοῦτο. ἐπεὶ δὲ ὁ λιμὸς ἐπαύσατο, ἐπανήλθεν εἰς τὸ οἶκμα ἐνθα καὶ πρὸ τοῦ διέτριβε. καὶ ὀλίγων ἡμερῶν ἐπιβίωσας ἐτελεύτησε, διακονίας μὲν ἄχρι κληρικῶν τάγματος ἐπιβάς, περιβόητος δὲ ἐπὶ ἀρετῇ γεγονὼς οὐχ ἦπτον τῶν ἐν ἱερωσύνῃ καὶ πολιτείᾳ ἀγαθοῦ βίου καὶ παιδεύσει θαυματοζομένων. ταῦτα τῆς Ἐφραίμ ἀρετῆς τὰ μηνύ3.16.16 ματα. ἐπαξίως δὲ εἰπεῖν καὶ περὶ πάντων διεξεληθεῖν ὧν ἐκεῖνος καὶ ἕκαστος τῶν τότε φιλοσοφησάντων ἐβίω καὶ ἐπολιτεύσατο καὶ παρὰ τῆσι, δεήσει συγγραφέως οἷος αὐτός· ἐμοὶ δὲ ἄπορον εἶναι τοῦτο καθορῶ ὑπὸ τε ἀσθενείας λόγου καὶ ἀγνοίας αὐτῶν τε τῶν ἀνδρῶν καὶ ὧν κατώρθωσαν

ⁱⁱⁱ Κυπριανὸς Ad Demetrianum Ὅταν σκεφτόμουν αὐτὰ τα πράγματα, συχνά δίσταζα, καὶ κατακοῦσα τους ἀνυπόμονους με υπομονή, γιατί δεν μπορούσα οὔτε να διδάξω τους ἀπειθαρχούς, οὔτε να καταπιέσω τους ἀσεβεῖς με τη θρησκεία, οὔτε να συγκρατήσω τους ἐξέλλους με πραότητα. Ἀλλά ὅταν λέτε ὅτι μας καταλογίζονται τα πολλά παράπονα ὅτι οἱ πόλεμοι γίνονται πιο συχνά, οἱ πληγές, οἱ λιμοὶ που μαίνονται καὶ ὅτι οἱ βροχές καὶ οἱ βροχές ἀναστέλλουν μεγάλες περιόδους ηρεμίας, δεν εἶναι πλέον ἀπαραίτητο να σιωπήσουμε. για να μην ἀρχίσει να εἶναι πλέον θέμα ντροπῆς, ἀλλὰ δυσπιστίας, το να παραμένουμε σιωπηλοὶ, καὶ ἐνῶ περιφρονούμε να ἀντικρούσουμε ψευδεῖς κατηγορίες, ἀς φανούμε ὅτι ἀναγνωρίζουμε το ἐγκλημα. Σου ἀπαντῶ λοιπὸν, Δημήτριε, καθὼς καὶ στους ἄλλους που ἰσως ξεσήκωσες, καὶ σπέρνοντας το μῖσος ἐναντίον μας με τα συκοφαντικά σου λόγια, ἔκανες πολλά για τον εαυτό σου με το φύτρωμα της ρίζας καὶ της καταγωγῆς σου. το οποίο, ωστόσο, πιστεύω ὅτι παραδέχεται το λόγο της ομιλίας μας: γιατί αὐτός που κινεῖται στο κακό με δόλια ψέματα, θα κινηθεῖ πολύ περισσότερο στο καλὸ με την ἐπιτακτικὴ ἀλήθεια.

^{iv} Εὐσέβιος Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 9.8.14 μόνοι γοῦν ἐν τηλικαύτῃ κακῶν περιστάσει τὸ συμπαθεῖς καὶ φιλάνθρωπον ἔργοις αὐτοῖς ἐπιδεικνύμενοι, διὰ πάσης ἡμέρας οἱ μὲν τῆ τῶν θνησκόντων μυριάδες δ' ἦσαν οἷς οὔτις ἦν ὁ ἐπιμελησόμενος κηδεῖα τε καὶ ταφῆ προσεκarterουν, οἱ δὲ τῶν ἀνά πᾶσαν τὴν πόλιν πρὸς τοῦ λιμοῦ κατατρυχομένων τὴν πληθύν ὑπὸ μίαν σῆμασιν ἀθροίζοντες ἄρτους διένεμον τοῖς πᾶσιν, ὡς περιβόητον εἰς πάντας ἀνθρώπους καταστήναι τὸ πρᾶγμα θεὸν τε τῶν Χριστιανῶν δοξάζειν εὐσεβεῖς τε καὶ μόνους θεοσεβεῖς τούτους ἀληθῶς πρὸς αὐτῶν ἐλεγχθέντας τῶν πραγμάτων ὁμολογεῖν